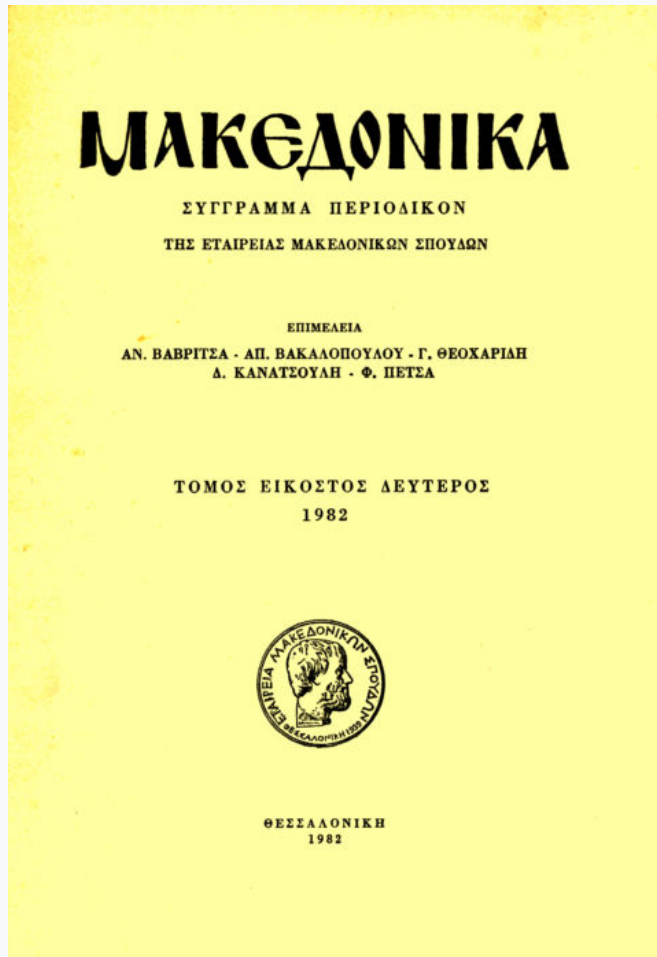

Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Τα ελληνικά ορθόδοξα νεκροταφεία της
Θεσσαλονίκης το 19ο αιώνα

Έφη Κακουλίδου

doi: [10.12681/makedonika.530](https://doi.org/10.12681/makedonika.530)

Copyright © 2014, Έφη Κακουλίδου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κακουλίδου Έ. (1982). Τα ελληνικά ορθόδοξα νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης το 19ο αιώνα. *Μακεδονικά*, 22(1), 391–422. <https://doi.org/10.12681/makedonika.530>

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

Όταν στα 1979 μου ανατέθηκε από το Λαογραφικό και Έθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας ή έρευνα πάνω στο θέμα «το νεκροταφείο τής Θεσσαλονίκης Εθαγγελίστρια», σαν μιὰ άρχή για μιὰ γενικότερη μελέτη πάνω στα σύγχρονα νεκροταφεία τής Θεσσαλονίκης, δέν είχα καθόλου φαντασθεί πώς θα μπορούσε αυτή να δώσει άφορμή για έρευνα στον πιό πίσω από τήν Εθαγγελίστρια χρόνο.

Με τó ξεκίνημα όμως κιάλας τής μελέτης αυτής, άνακινήθηκε ή περιέργεια, πού πάντα αισθανόμουν όταν τύχαινε να περάσω από τó νεκροταφείο τής Εθαγγελίστριας, να μάθω δηλαδή, άν ήταν τρόπος, ποιό και πού ήταν τó νεκροταφείο πού ύπήρχε πριν άπ' αυτήν. Αυτοί οί τάφοι, αυτά τά όνόματα, αυτά τά μαρμάρινα στολίδια, αυτό τó γνωστό σε όλους τους συμπολίτες μας περιβάλλοι τί είχε για προηγούμενο; Πού, πριν άπ' αυτό, συνέχιζαν να κατοικούν τήν πόλη τους οί Θεσσαλονικείς, όταν τελείωνε σ' αυτήν ή επίγεια ζωή τους;

Με τήν επιθυμία να δοθεί άπάντηση στο έρώτημα, άρχισα, παράλληλα με τήν έρεύνηση του θέματος «Εθαγγελίστρια», να προσπαθώ να βρω στοιχεία, παλαιότερα άπ' αυτήν, σε κείμενα και σε άρχεία του περασμένου αιώνα. Και όσον άφορά στο θέμα «Εθαγγελίστρια», ναι μέν δέν ύπήρχαν βοηθήματα, μιὰ πού κανείς δέν είχε άσχοληθεί μέχρι στιγμής μ' αυτήν, ύπήρχε όμως αυτή ή ίδια με τά μνημεία της και με τά όσα γραπτά στοιχεία των άρχείων της έχουν σωθεί. Όσον άφορά όμως στην ίκανοποίηση του ερωτήματος, τί ύπήρχε άμέσως πριν άπ' αυτήν, μπορώ να πώ ότι ύπήρχε τó «τίποτα».

Κανένα ύλικό άπομεινάρι, κανένα έγκυρο γραπτό στοιχείο, ούτε μιὰ προφορική πληροφορία: ή λήθη είχε σκεπάσει τά πάντα. Οί μνημες πού σώζονται με τήν παράδοση από στόμα σε στόμα ήταν έλάχιστες και άβέβαιες. Σκόρπιες φράσεις μέσα σε Μακεδονικά ήμερολόγια¹ βαλμένες «παρεμπι-

---

1. «Μακεδονικό Έημερολόγιο», Ν. Σφενδόνη, 1950, σ. 216: ύπό Ν. Χριστοδούλου, Ό Άγιος Παύλος στη Θεσσαλονίκη και τó άγίασμά του. Τά όσα λέει για τούς χώρους στους όποιους έθαβαν οί Έλληνες τούς νεκρούς δέν άποτελούν τó κύριο θέμα τής μελέτης του, έκτός αυτού δέν στηρίζει πουθενά τήν πληροφορία πού μάς δίνει. Πιθανότατα τήν έχει πάρει από τήν προφορική παράδοση.

πτόντως» σὲ μελέτες ἄσχετου θέματος. Καί εἶναι ἀλήθεια περιεργο, τὸ ὅτι αὐτοὶ ποὺ ἔγραψαν κείμενα στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα μᾶς μιλοῦν μέσα σ' αὐτὰ ἢ γιὰ νεκροταφεῖα σύγχρονά τους ἢ γιὰ πολὺ παλιά. Κανένας ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸ λίγο πιὸ πρὶν. Ὅταν λ.χ. ὁ Μωραϊτόπουλος¹ μιλεῖ γιὰ νεκροταφεῖο τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης κοινότητας ἔννοεῖ τὴν Εὐαγγελίστρια. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ P. Perdizet², ὅταν ἀναφέρει τὰ σύγχρονά του νεκροταφεῖα μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ ἑλληνικό. Ὁ Παπαγεωργίου³ πάλι μᾶς μιλεῖ γιὰ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, ποὺ ἔγινε ἀκόμη ἀργότερα ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια. Καὶ τέλος, ὅλοι οἱ ἄλλοι ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν περιγραφή τάφων καὶ νεκροταφείων τῆς Θεσσαλονίκης, ἄφησαν γραπτὰ ποὺ ἀναφέρονται σὲ τάφους, νεκροταφεῖα καί, κυρίως, ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῶν μακεδονικῶν, ρωμαϊκῶν, πρώτων χριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων⁴.

Γιὰ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας καμιὰ μνεία ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μικρὴ περιγραφή τοῦ A. Pisani⁵, ποὺ ὅμως ἀναφέρεται σὲ νεκροταφεῖα τουρκικά, καὶ κάποια φθαρμένη ἐνθύμηση, πιθανότατα τοῦ 1622, ὅπως τὴν ἀναφέρει ὁ A. Βακαλόπουλος στὴν Ἱστορία του τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 105, σὲ ὑποσημείωση, ποὺ λέει ὅτι «...ἐμάλωσαν οἱ χριστιανοὶ μὲ τοὺς... Ἐβραῖους καὶ ἐνίκησαν οἱ χριστιανοὶ καὶ ἐπῆραν τόπον πλησιον εἰς τὸ τευχόκιστρον καὶ θάφτου».

Ἡ ἐνθύμηση εἶναι βέβαια χρησιμότετη, ἀλλὰ ἀόριστη ὡς πρὸς δύο

1. Γ. Κ. Μωραϊτόπουλο, Τοπογραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1883, σ. 12.

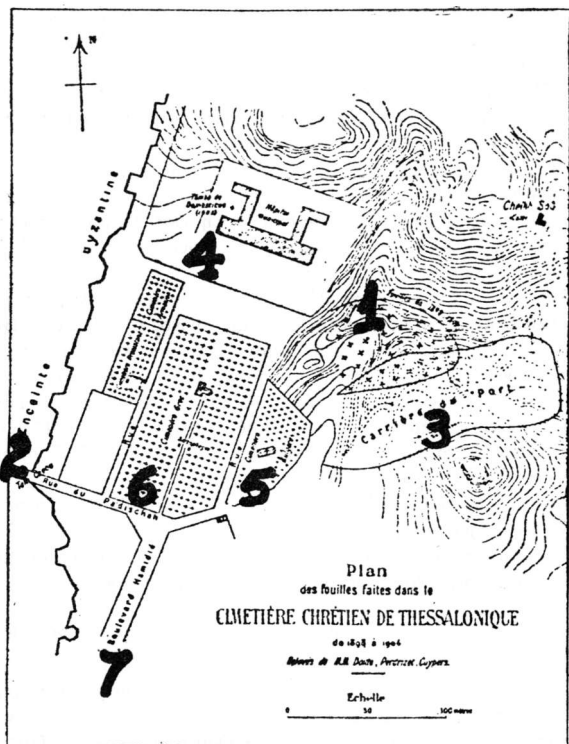
2. P. Perdizet: «Le cimetière chrétien de Thessalonique, «Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, École de Rome» XIX (1899) 541. Στὴν ἀρχὴ ἀναφέρει ἀνάμεσα στὰ σύγχρονά του καὶ τὸ ἑλληνικό, παρακάτω συνεχίζει (σ. 545-8) περιγράφοντας τὸ παλαιοχριστιανικὸ νεκροταφεῖο ποὺ ἀνασκάφηκε στὸ λόφο μεταξὺ βουλγαρικοῦ νεκροταφείου καὶ Σείχ-σοῦ, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ποὺ ἔκανε ἡ Γαλλικὴ Ἐταιρεία Λιμένος Θεσσαλονίκης στὰ 1898, γιὰ ἐξαγωγή πέτρας ἀπὸ τὰ ἐκεῖ λατομεῖα. Βλ. σχέδιο 1.

3. Π. Παπαγεωργίου, Λόγος ρηθεις ἐπὶ τοῖς ἔγκαινίοις τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς τοῦ ἐν τῷ νεκροταφείῳ τῆς Ὁρθοδόξου Κοινοτήτος Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθῆναις 1900.

4. Βυζαντινὸ νεκροταφεῖο μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μεγάλου νεκροταφείου ἀνάλογο μὲ τὰ ἔξω τῶν τειχῶν νεκροταφεῖα τῶν εἰδωλολατρικῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν αἰώνων δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ. Τάφοι μόνον μέσα στὴν πόλη, καὶ κυρίως μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ ἐκκλησίες. Οἱ μόνοι βεβαιωμένοι σάν βυζαντινοὶ τάφοι, ἐκτὸς αὐτῶν ποὺ βρέθηκαν σὲ ἐκκλησίες, εἶναι οἱ 32 τάφοι τοῦ οἰκοπέδου τῆς γωνίας Ἱπποδρομίου καὶ Μανουσογιαννάκη («Αρχαιολογ. Δελτίο», τ. 29 [1973-74], μέρος Β' 3, Χρονικά, 1980), καθὼς καὶ οἱ πολλοὶ τάφοι ποὺ βρέθηκαν πρὶν λίγο καιρὸ καὶ ἀνασκάβονται ἀκόμη ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Βυζαντινῆς Ἐφορείας Θεσσαλονίκης, στὸ προστώο τῆς ἐκκλησίας τῆς Μονῆς Βλατάδων.

5. Περιγηγῆς τοῦ 18ου αἰ., ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴ Θεσσαλονίκη. Κ. Μέρτζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 193.

σημεῖα: α) Ἄν ἡ λέξις τειχόκαστρο σημαίνει κάστρο τοῦ τείχους, γεννιέται ἡ ἀμφιβολία, γιὰ ποῖο πύργο τοῦ τείχους πρόκειται καὶ ποιοῦ τείχους; Ἄν θεωρήσουμε σὺν πιθανότερο πὼς πρόκειται γιὰ πύργο τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, ἡ ἀπλῶς γιὰ τὸ ἀνατολικὸ τείχος, τότε ἡ μεγάλη του ἔκτασι μᾶς δυσκολεύει νὰ ἐπισημάνομε γιὰ ποῖο σημεῖο πρόκειται. β) Οἱ χριστιανοὶ

Σχῆδ. 1. Ἡ περιοχή τῶν νεκροταφείων Θεσσαλονίκης. 1. Παλαιοχριστιανικὸ νεκροταφεῖο (ἀνασκαφῆς Doitte - Perdrizet Guypers 1898-1904. 2. Telli - Carou. 3. Λατομεῖο 4. Δημοτικὸ νοσοκομεῖο. 5. Βουλγαρικὸ νεκροταφεῖο. 6. Εὐαγγελιστρία. 7. Σημερινὴ ὁδὸς Βασ. Σοφίας.

πού μάλωσαν με τούς Έβραίους είναι ὀρθόδοξοι ἢ καθολικοί;

Ξέρομε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ σημερινὸ νεκροταφεῖο τῶν καθολικῶν ὑπῆρχε κάποιο ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ L. Abastado στὸ βιβλίο του «La perle de l'Égée», Salonique ce qu'elle fut (2η ἔκδοση, σ. 76 καὶ 136, πρόλογος μὲ χρονολογία 1918), μιλεῖ γιὰ νεκροταφεῖο τῶν καθολικῶν, στὸ ὁποῖο ὁ καθολικὸς ἱερέας Bonnien μετέφερε στὰ 1867 «les restes de catholiques inhumés dans l'ancien cimetière de Calamaria».

Τὸ πιθανότερο βέβαια εἶναι ὅτι ἡ ἐνθύμηση ἀναφέρεται στοὺς ὀρθόδοξους Ἑλληνας ποὺ ἀποτελοῦσαν καὶ τὸ πολυπληθέστερο χριστιανικὸ στοιχεῖο. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἀποτελεῖ τελειῶς βásiμο στοιχεῖο ποὺ νὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ ἀπολύτως θετικὲς διαπιστώσεις.

Ὅσον ἀφορᾷ λοιπὸν στὸ γραπτὸ λόγο, δὲν μᾶς παρέχει τίποτε ποὺ νὰ μᾶς πληροφορεῖ σχετικᾶ. Ὅσον ἀφορᾷ σὲ εὐρήματα, ὑπάρχουν ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ποὺ ὁμως βρέθηκαν μέσα στὴν πόλη, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ κατάλοιπα νεκροταφείων τῆς τουρκοκρατίας, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ τάφους¹ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Ἡ πιὸ παλιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές αὐτὲς εἶναι στὴ θέση τῆς, στὸν τάφο τοῦ Λουκᾶ Σπαντοῦνη, ποὺ βρίσκεται ἐντοιχισμένος στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ ἔχει χρονολογία 1481, τῶν πρώτων δηλ. δεκαετιῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ἡ δευτέρα εἶναι ἐπίσης τοῦ 15ου αἰῶνα, ἀνήκει στὸν τάφο τοῦ Ἰωάννη Ἀργυροπούλου καὶ βρέθηκε στὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἡ τρίτη εἶναι τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ δὲν εἶναι γνωστὸ ποῦ βρέθηκε. Ἀνήκει στὸν τάφο ἐνὸς Ὀδηγητριανοῦ καὶ βρίσκεται τώρα στὸ μουσεῖο τῆς Rotonda².

Αὐτὰ, μὲ λίγα λόγια, ἦταν—σὲ μιὰ πρώτη ἔρευνα—ὅλα κι ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν αὐτὸν ποὺ θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ ἐρευνηθεῖ τὸ θέμα: «ποιό, ἢ ποιὰ ἦταν τὰ νεκροταφεῖα ποὺ λειτουργοῦσαν στὴ Θεσσαλονίκη, πρὶν ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Εὐαγγελίστρια».

Τὰ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια ὀρθόδοξα ἑλληνικὰ νεκροταφεῖα

Ἐπρεπε, ὥστόσο, ἀπὸ κάπου κανεῖς νὰ ξεκινήσει. Κι ὁ μόνος τρόπος ἦταν ν' ἀρχίσει μὲ μιὰν εἰκασία, μὲ τὸ συλλογισμὸ ὅτι, μιὰ ποὺ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κιόλας χρόνια, λειτούργησαν λίγο-πολύ στὶς ἴδιες θέσεις ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ τῆς τεῖχος, γιὰτί

1. Μὲ τούς τάφους αὐτοὺς θὰ ἀσχοληθοῦμε παρακάτω.

2. Καὶ ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη ἐπιγραφή εἶναι καταχωρημένες στὸ βιβλίο τῶν Εὐθ. Τσιγαρίδα—Κάτιας Λοβέρδου—Τσιγαρίδα, Κατάλογος Χριστιανικῶν Ἐπιγραφῶν στὰ Μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979, μὲ τὸν ἀρ. 54 καὶ 58.

καὶ τὸ πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια νεκροταφεῖο τῆς νὰ μὴ βρισκόταν περὶ τοῦ κάπου ἐκεῖ.

Ὁ συλλογισμὸς ἦταν βέβαια λογικὸς, ἔπρεπε ὁμως νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ. Νὰ βρεθοῦν σίγουρες ἀποδείξεις. Τὸ ὅτι ὑπῆρχε ἀπὸ στόμα σὲ στόμα ἢ ἀνάμνηση ὅτι ἐκεῖ, κάπου ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, θάβονταν οἱ ὀρθόδοξοι τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τοῦ 19οῦ αἶ. «σὲ χῶρο ἐκτεταμένο καὶ κατὰ τρόπο ἄτακτο», αὐτὸ κανεὶς δὲν ἐπιζητεῖ γιὰ νὰ τὸ βεβαιώσει¹. Ἡ μόνη σίγουρη ἀπόδειξις θὰ ἦταν νὰ βρεθεῖ ἓνα ἐπίσημο γραπτὸ, ἢ τουλάχιστον—ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἄλλα ἀνεπίσημα κείμενα—νὰ εἶχαμε ἀπὸ δύο ἢ τρία τὴν ἴδια πληροφορία. Ἐπειδὴ, ὅσο κι ἂν προσπάθησα νὰ βρῶ τὴν πληροφορία αὐτὴ σὲ κείμενα συγγραφέων ποὺ ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ Θεσσαλονικὴ τοῦ περασμένου αἰῶνα, δὲν μπόρεσα νὰ τὸ κατορθώσω, κατέφυγα στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἱ. Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, ποῦ στὸν καιρὸ τῆς τουρκοκρατίας ἔργο τῆς ἦταν ἡ διαχείριση² τῶν πραγμάτων τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης κοινότητος, καὶ στὰ ἀρχεῖα τῆς «Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος»³, ποῦ ἡ ἰδρυσὴ τῆς ἔχει γίνει μέσα στὸ 19ο αἰῶνα. Πράγματι, τρία ἔγγραφα ποῦ βρῆκα στὰ ἀρχεῖα αὐτὰ μοῦ ἔδωσαν τὴν ἀπάντησις ποῦ ζητοῦσε τὸ ἐρώτημα, «ποῦ θάβονταν οἱ Θεσσαλονικεῖς πρὶν δημιουργηθεῖ τὸ νεκροταφεῖο Εὐαγγελίστρια».

Μιὰ πρώτη μνεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ θέση τοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια νεκροταφείου βρῆκα σ' ἓνα βιβλιαράκι τῶν ἀρχείων τῆς Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος⁴, στὸ ὁποῖο ὁ Κ. Τάττης, μέλος τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τῆς, ἐκθέτοντας μὲ συντομία τὸ ἱστορικὸ τῆς ἰδρυσεως τῆς Εὐαγγελίστριας, λέει τὰ ἑξῆς: «Κατὰ τὸ ἔτος 1875 συνεβλήθη ἡ Φιλόπτωχος Ἀδελφότης διὰ πράξεως ἐπισήμου μετὰ τῆς ἀντιπροσωπείας τῆς ἡμετέρας Κοινότητος, ὅπως διὰ τῶν ἀποθεματικῶν αὐτῆς περιτείχισις καὶ διακοσμήσις τὸ πρὸς Ἀνατολὰς τῆς πόλεως μας κείμενον ἀρχαῖον ἀλλ' ἐντελῶς παρημελημένον Νεκροταφεῖον τῆς ἡμετέρας Κοινότητος».

Ὅτι ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ τὸ μέχρι τότε «ἐν λειτουργίᾳ» νεκροταφεῖο τῆς κοινότητος, εἶναι εὐνόητο. Ἀπίθανο θὰ ἦταν ν' ἀναθέσει ἡ ἑλλ. κοινότης στὴ Φιλόπτωχο Ἀδελφότητα νὰ «περιτείχισις καὶ διακοσμήσις» κάποιον ἀπὸ παλιὰ ἀρησθεμένο νεκροταφεῖο, καὶ ὄχι αὐτὸ ποῦ ἐξακολου-

1. Ὁ Ν. Χριστοδούλου ποῦ τὸ ἀναφέρει αὐτὸ («Μακεδ. Ἡμερολόγιο», Ν. Σφενδόνη, 1950, σ. 216), φαίνεται ὅτι καὶ αὐτὸς τὸ ἔχει ἀκουστὰ τοῦ μόνο.

2. Στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ὁ μητροπολίτης ἦταν οὐσιαστικὰ ὁ ἀνάτατος ἄρχων τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης κοινότητος.

3. «Φιλόπτωχος Ἀδελφότης Ἀνδρῶν», ποῦ ἰδρύθηκε στὰ 1871 καὶ διακρίθηκε γιὰ τὴ φιλανθρωπικὴ καὶ ἐθνικὴ τῆς δράσις, στὰ δύσκολα γιὰ τὸν ἑλληνισμό χρόνια τῆς τουρκοκρατίας.

4. «Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς 1ης Μαΐου μέχρι τῆς 30ῆς Ἀπριλίου 1892», σ. 4 (Ἀρχεῖα Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος).

βοῦσε νὰ βρίσκεται σὲ λειτουργία. Ἄλλωστε καὶ ἡ φράση: «ἀλλ' ἐντελῶς παρημελημένον» δὲν θὰ εἶχε θέση, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ νεκροταφεῖο σὲ ἀχρηστία ἀπὸ καιρὸ. Ὡς πρὸς τὴ θέση του, ἡ φράση τῆς Ἐκθεσης ἀναφέρει ὅτι βρίσκεται «πρὸς Ἀνατολάς». Ὅλ' αὐτὰ μαζί κάτι τείνουν νὰ πληροφορήσουν, λίγα ὅμως καὶ ἀόριστα, καθὼς εἶναι, δὲν δίνουν τίποτε τὸ ὀριστικά θετικό.

Ἀντίθετα, ἡ ἐπιστολὴ ποῦ βρῆκα στὰ ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης¹, καὶ ποῦ ἀπευθύνεται ἀπὸ τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τῆς Φ.Α. πρὸς τὸν τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἀθανάσιο, δίνει σαφὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: ποῦ βρισκόταν τὸ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια νεκροταφεῖο τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης κοινότητος. Τὸ κύρος τοῦ παραλήπτη (μητροπολίτης Θεσσαλονίκης) καὶ τοῦ ἀποστολέα (διοικ. συμβούλιο Φ.Α., σωματείου μὲ γνωστὴ ἐθνικὴ δράση) μᾶς πείθει ὅτι τὰ λεγόμενα ἀναποκρίνονται στὴν πραγματικότητα. Ἡ ἐπιστολὴ, σὰν τὸ μόνον πλήρες αὐθεντικὸ στοιχεῖο ποῦ ἔχομε γιὰ τὸ ἀμέσως πρὸ τῆς Εὐαγγελίστριας ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ ὀλόκληρη.

Φιλόπρωτος Ἀδελφότης
Θεσσαλονίκης

Ἄρ. 53

Ἐν Θεσσαλονίᾳ τῇ 10ῃ Ἀγούστου 1895

Παραγιώτατε

Τὸ ἡμέτερον Διοικητικὸν Συμβούλιον ἀπὸ πολλοῦ μετὰ λύπης του παρατηρεῖ οὐ τὸ παρὰ τὴν Τάξιαν ἐκτεταμένον γήπεδον τοῦ ἀρχαίου Νεκροταφείου τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος ἐν τῷ ὁποίῳ χιλιάδες τάφων τῶν προγόνων ἡμῶν κεῖνται καταπατεῖται ὑπὸ τοῦ τυχόντος, ἐν κεντρῷ δὲ βροχῶν ἀναφαίνονται πολλαχθὺ τὰ ὄστα τῶν ἐνταφιασθέντων πρὸς μεγίστην θλίψιν παντὸς παρατηρητοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ἐσχάτως διὰ τοῦ ἐν λόγῳ γηπέδου ἐχαράχθη καὶ ὁδὸς χάριν συντομίας τῶν μεταβαινόντων ἀπὸ τῆς χερσῆς πύλης πρὸς τὴν Καλαμαριάν, ἐπειδὴ συγχρόνως ἕνεκα θρησκευτικῶν καὶ ἄλλων ἐνδοξῶν λόγων τὰ τοιαῦτα Νεκροτοφεῖα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιοῦνται δι' ἄλλους σκοποὺς ἀλλὰ ἀνήκουσιν εἰς τὴν Κοινότητα εἰς τὴν πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων... χρ... (δυσανάγνωστο) διετέθησαν, ἐπειδὴ καὶ οἱ ἄλλοι σύνοικοι λαοὶ πρὸς τὸν εἰρημένον σκοπὸν περιφρουροῦντες τὰ δικαιώματά των ἀπὸ ἱκανοῦ χρόνου ἤρξαντο περιτεχίζοντες τὰ μεγάλης ἐκτάσεως ἀρχαῖα καὶ νέα νεκροταφεῖα των, καὶ ἐπειδὴ τὸ αὐτὸ δικαίωμα ἐκ τοῦ Νόμου κέκτηται καὶ ἡ ἡμετέρα Κοινότης, ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαῖον καὶ ἐγγράφως νὰ καθυποβάλωμεν τὰς σκέψεις μας ταύτας τῇ

1. Ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, φάκελος Φ. Α. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι καταχωρημένη στὰ ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης μὲ τὸν ἀρ. 9758.

Ἐμετέρα Παναγιότητι ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως ἂν ἐγκοίνητε ζητηθῆ ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων ἢ δωρεὰν ἄδεια περιτειχίσεως καὶ τοῦ τμήματος τούτου ἵνα μὴ καταπατοῦνται οἱ τάφοι τῶν προγόνων μας καὶ καταληφθῆ ὑπὸ τοῦ τυχόντος τὸ ἐγκαταλε(.....) τὸ μόνον σπουδαῖον ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν γήπεδον τοῦτο ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ Κοινότης ἡμῶν μέχρις εἰκοσαετίας ἀπὸ σήμερον ἔθαπτε τοὺς νεκροὺς τῆς.

Ἐχοντες τὴν ἐλπίδα ὅτι ἀποδεικνύοντες τὴν σπουδαιότητα τοῦ ζητήματος εἰς τὴν ἐγνωσμένην μέριμναν τῆς Ἐμετέρας Παναγιότητος οὐδόλως ἀμφιβάλλομεν ὅτι καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Κοινότητος τὸ ζήτημα θέλει κατανοηθῆ καὶ συντόμως θέλοσι ἐπεξεργασθῆ τὰ χρειώδη ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ἡμετέρας Κοινότητος.

Ἐπὶ τούτοις κατασπαζόμενοι τὴν Ἐμετέραν Δεξιὰν διατελοῦμεν τῆς Ἐμετέρας Παναγιότητος

Πειθήνια Πνευματικὰ Τέκνα

Ὁ Πρόεδρος

Ὁ γραμματεὺς

Ἄθ. Ἀντωνιάδης

.....

Στὸ κάτω μέρος τῆς πρώτης ἀπὸ τῆς δύο σελίδες τῆς ἐπιστολῆς εἶναι γραμμένο:

Πρὸς τὴν Ἀδτοῦ Παναγιότητα
τὸν Μητροπολίτην Θεσσαλονίκης
Κύριον Κύριον Ἀθανάσιον
κλπ. κλπ. ἐνταῦθα.

Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία, νομίζω, πὼς στὴν ἀποκαλυπτικότητι αὐτῆ ἐπιστολῆς ὑπάρχουν ἀρκετὰ σημεῖα ποὺ μᾶς ὀδηγοῦν στὸ θετικὸ συμπέρασμα πὼς ἐδῶ ὁ λόγος γίνεται ἀναντίρρητα γιὰ νεκροταφεῖο ἀμέσως προηγούμενο τῆς Εὐαγγελίστριας. Τὰ κυριότερα καὶ πιὸ διαφωτιστικὰ εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) ἡ φράσις: «...τὸ μόνον σπουδαῖον ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν γήπεδον τοῦτο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ Κοινότης ἡμῶν μέχρις εἰκοσαετίας ἀπὸ σήμερον ἔθαπτε τοὺς νεκροὺς τῆς». Ἄν σκεφθοῦμε ὅτι ἡ ἐπιστολὴ εἶναι γραμμένη στὰ 1895, θὰ δοῦμε ὅτι ἡ εἰκοσαετία αὐτῆ γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος μᾶς φέρνει πίσω στὰ 1875, χρονιὰ πού, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἰδρύθηκε ἡ Εὐαγγελίστρια.

β) Ἡ φράσις: «...ὅπως ζητηθῆ ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων ἢ δωρεὰν ἄδεια περιτειχίσεως καὶ τοῦ τμήματος τούτου...», δείχνει πὼς ἓνα τμῆμα τῆς περιοχῆς ἔχει ἤδη περιτειχισθῆ. Κι αὐτό, ἂν σκεφθοῦμε πὼς ἡ ἐπιστολὴ γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε ἔχει γραφῆ στὰ 1895, ταιριάζει πολὺ καλὰ μὲ τὴν περιτειχισθῆ ἐνὸς τμήματος τῆς ἐξῶ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος περιοχῆς τῆς ἑλληνι-

κῆς κοινότητας πού ἀπετέλεσε ἀμέσως μετὰ τὸ 1875 τὸ νεκροταφεῖο τῆς Εὐαγγελίστριας.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν περιθώριο γιὰ ἀμφιβολία ὅτι τὸ νεκροταφεῖο, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλεῖ ἡ ἐπιστολὴ «...ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἡ Κοινότης ἡμῶν μέχρις εἰκοσαετίας ἀπὸ σήμερον ἔθαπτε τοὺς νεκροὺς της...», εἶναι ἐκεῖνο πού λειτοργοῦσε μέχρι τὸ 1875, χρονιὰ πού ἰδρύθηκε ἡ Εὐαγγελίστρια.

Στὴ θέση τοῦ ἐρωτήματος τί ὑπῆρχε ἀμέσως πρὶν ἀπ' αὐτὴν ἔρχεται νὰ συμπληρώσει τὸ κενὸ ἕνα συγκεκριμένο νεκροταφεῖο, ποῦ ἢ ὑπαρξή του ἔχει ἐπισημανθεῖ χάρις στὴν πρὸς τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ἐπιστολή: τὸ «παρὰ τὴν Τάπια» νεκροταφεῖο.

Τὸ πόσο πίσω μέσα στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἔφθανε ἡ χρῆση του μὲ τὴ μορφή καὶ τὴν ἔκταση αὐτὴ δὲν μπορούμε νὰ τὸ ἐξακριβώσουμε. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε, ἔχοντας πολλές πιθανότητες νὰ φθάνομε τὴν πραγματικότητα, ὅτι κάλυπτε ὄλους τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας¹. Αὐτὴ ἄλλωστε ἦταν καὶ ἡ πρώτη μου εἰκασία στὴν ἀρχὴ τῆς ἔρευνας. Μὲ τὴ διαφορά ὅτι τότε ἦταν ἀπλῶς μιὰ εἰκασία, πού τώρα ἐπιβεβαιώνεται: ὅτι δηλ. τὸ νεκροταφεῖο ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια βρισκόταν στὴ θέση ὅπου λειτουργοῦσαν ἐξ ἀρχῆς τὰ νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης τὰ ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, καταλαμβάνοντας τὸ καθένα μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἔκταση καί, μερικὰ ἢ ὀλιγά, ἐπάλληλη θέση μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰῶνων καὶ τῶν χιλιετηριῶν. Καὶ μὲ μιὰ ἀκόμη διαφορά, ὅτι τὸ νεκροταφεῖο αὐτὸ μπορούμε, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, νὰ τὸ ἐντοπίσουμε καὶ νὰ προσδιορίσουμε ἐπακριβέστερα—σὲ σχέση μὲ τὰ προηγούμενα—τὰ ὄρια του.

Πράγματι, μέσα στὴν ἐπιστολὴ ὑπάρχουν δύο φράσεις-κλειδιά, πού μᾶς ὀδηγοῦν στὸν ἐντοπισμὸ του: α) ἡ φράση: «παρὰ τὴν Τάπια», καὶ β) ἡ φράση: «Ἐπειδὴ δὲ ἐσχάτως, διὰ τοῦ ἐν λόγῳ γηπέδου ἐχαράχθη καὶ ὁδὸς χάριν συντομίας τῶν μεταβαινόντων ἀπὸ τῆς χρυσῆς πύλης πρὸς τὴν Καλαμαριάν...».

Ἡ πρώτη φράση ἀναφέρει ὅτι τὸ νεκροταφεῖο βρίσκεται κοντὰ στὴν «Τάπια». Τάπια, ὅπως ξέρομε ἀπὸ τοὺς παλιούς Θεσσαλονικεῖς, λεγόταν ἡ περιοχὴ πού βρίσκεται τὸ ἄγαλμα τοῦ Καρατάσου, μέχρι τὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο. Ἡ περιοχὴ πῆρε τ' ὄνομά της ἀπὸ ἕνα μικρὸ ὄχυρὸ πού ὑπῆρ-

1. Στὴν ὑπόθεση αὐτὴ μᾶς ὀδηγεῖ καὶ ἡ φράση μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν μητροπολίτη Ἀθανάσιο: «Τὸ ἡμέτερον Διοικητικὸν συμβούλιον ἀπὸ πολλοῦ μετὰ λύπης του παρατηρεῖ ὅτι τὸ παρὰ τὴν Τάπια ἐκτεταμένον γῆπεδον τοῦ ἀρχαίου Νεκροταφείου τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος, ἐν τῷ ὁποίῳ χιλιάδες τάφων τῶν προγόνων ἡμῶν κεῖνται...». Ἡ ὑπαρξὴ χιλιάδων τάφων ἀποδεικνύει μακρόχρονη λειτουργία τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ.

χε ἐκεῖ μέχρι τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Γιὰ τὸ ὄχυρὸ αὐτό, ἢ τάμπια, δπως λεγόταν τουρκικὰ, ἔχουμε ἀπὸ διάφορους συγγραφεῖς¹ πληροφορίες περισσότερο ἢ λιγότερο συγκεκριμένες, ἀπὸ τὶς ὅποιες βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ντάμπια αὐτὴ ἦταν νεότερο ὄχυρωματικὸ ἔργο, κτισμένο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἶ., καὶ ὅτι βρισκόταν στὸ ἀνατολικὸ τείχος, πολὺ κοντὰ στὴ θέση τοῦ σήμερα τοῦ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο. Ὁ προσδιορισμὸς «παρὰ τὴν Τάμπιαν» δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ σημαίνει: τὸ δίπλα ἢ πολὺ κοντὰ σ' αὐτήν.

Ὅσο γιὰ τὴ «χρυσὴ πύλη», ποὺ ἀναφέρεται στὴ δευτέρη φράση, εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν πύλη τοῦ δυτικοῦ τείχους, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐπὶ τῆς σημερινῆς οδοῦ Ἁγ. Δημητρίου πύλη ποὺ ὑπῆρχε στὸ ἀνατολικὸ τείχος καὶ ποὺ οἱ Τοῦρκοι, ἔχοντάς τιν κλείσει παλιά, τὴν ξανάνοιξαν στὰ 1874². Τότε τῆς δόθηκε ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἡ ὀνομασία «Νέα χρυσὴ πύλη»³. Ἡ ὁδός⁴, λοιπόν, «ἡ ὁποία ἐχαράχθη χάριν συντομίας τῶν μεταβι-

1. Γιὰ τὴν Τάμπια, ἢ Ντάμπια στὰ τουρκικὰ, ποὺ σημαίνει προμαχῶνας, παίρνομε ἡμεσες ἢ ἔμμεσες πληροφορίες ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν: Γ. Κ. Μ ω ρ α ἱ τ ὶ ὄ π ο υ λ ο υ. δ. π., σ. 13 καὶ 25, Ν. Σ χ ι ν ᾶ, Ὀδοιπορικαὶ σημειώσεις, σ. 182, Κ. Τ ᾶ τ τ η ἄρθρο σὲ μακεδονικὸ ἡμερολόγιον («Γόρδιος Δεσμός», 1915, τοῦ Χ. Γ. Γουγούση, σ. 67), ὅπου ἀναφέρονται δύο τάμπιες, πράγμα ποὺ δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ κανέναν ἄλλον. Ἰ. Β α σ δ ρ α β ἔ λ λ η, Ἱστορικὰ ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α', Θεσσαλονίκη 1952, σ. 200, ὅπου στὴν «Καταγραφή τῶν ἐν τοῖς φρουρίοις τῆς Θεσσαλονίκης ὑπαρχόντων τηλεβόλων καὶ πυρομαχικῶν», γραμμένη στὰ 1733, δὲν ἀναφέρεται πουθενά κάποιο ὄχυρὸ ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μετὰ τὴν Τάμπια, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι αὐτὴ κτίσθηκε μετὰ τὸ 1733. Ὁ καθ. Ν. Μουσοπόπουλος στὸ βιβλίον του Θεσσαλονίκη 1900-1917, σ. 47, τοποθετεῖ τὴν Τάμπια πίσω ἀπὸ τὸ σημερινὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο. Δὲν ξέρω ἂν αὐτὴ τὴ θέση τὴ βρῆκε σὲ παλιὸ χάρτη τῆς Θεσσαλονίκης. Στὸ παλιότερο σχεδιάγραμμα τῆς Θεσσαλονίκης τῶν ἀρχείων τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης μετὰ χρονολογία 1897 (σχέδιο ἀρ. 2) (αὐτὸ τουλάχιστον εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ βρεῖ στὰ ἀρχεῖα μετὰ παλαιότερη χρονολογία ὁ κ. Στάμος, διευθυντὴς τοῦ Τοπογραφικοῦ Τμήματος τοῦ Δήμου) δὲν ὑπάρχει σημειωμένον κτίσμα ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ προμαχῶνας στὸ σημεῖο αὐτό.

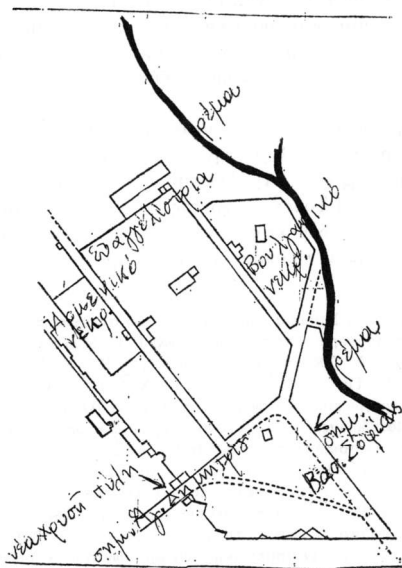
Στὸ χάρτη, ἀντίθετα, τῶν P. Perdizet-Doitte τοῦ 1905 (σχεδιάγραμμα μετὰ ἀρ. 1 ποὺ παρουσιάζει τὸ ὄχιρον τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1898-1899 ποὺ ἀπεκάλυψαν τὸ παλαιότερο σιτιανικὸ νεκροταφεῖο) σημειώνεται καθαρὰ στὸ ἀνατ. τείχος, καὶ σὲ θέση λίγο πιὸ χαμηλὰ ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο, ἐξαγωνικὸς πύργος. Ἀντίθετα ἂν νοσῖται τελείως στὸ σχέδιο τὸ κατεστραμμένον κτίσμα ποὺ σώζεται ἀκόμη πίσω ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ.

2. O. T a f r a l i, Topographie de Thessalonique, 1913, σ. 97 τοῦ α' τόμου. Πιθανότατα τὸ ἀνοιγμα τῆς πύλης ἔχει σχέση μετὰ τὴν διάνοιξη τῆς σημερινῆς οδοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἀπὸ τὸ Μιδάτ-πασά, στὰ 1875 (βλέπε Tellii-Carou στὸ σχέδιο 1).

3. Γιὰ τὴ Νέα Χρυσὴ Πύλη ἔχουν λεχθεῖ πολλὰ καὶ διάφορα ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς σχετικὰ μετὰ τὴν ὀνομασία τῆς. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι βρισκόταν πράγματι στὴ θέση ποὺ ἀναφέραμε καὶ ὀνομαζόταν ἀπὸ τοὺς Τοῦρκους Tellii-Carou, καθὼς ἐπίσης καὶ Γκιουμὺς-καπού, κατὰ τὸν Γ. Γούναρη (Γ. Γ ο ὄ ν α ρ η, Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 32).

4. Στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1897 τῶν ἀρχείων τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης βλέπομε τὴν ὁδὸ ποὺ φάνει ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὸ Α. Πύργου μέχρι τὴν Εδωγγελί-

νόντων από της χρυσής πύλης προς την Καλαμαριάν»¹, θά ήταν δρόμος που άρχιζε οπωσδήποτε από το ανατολικό τείχος στο σημείο της σημερινής

Σχέδ. 2. Σχέδιο βασισμένο σέ χάρτη τοῦ 1897 τῶν ἀρχείων τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης

Ἄγ. Δημητρίου κοντά στο νεκροταφείο Ευαγγελίστρια, και θά κατευθύνονταν ἢ πρὸς τὰ κάτω πρὸς τὴν πύλη τῆς Καλαμαριάς, κατεβαίνοντας παράλ-

στρια και πού διανοίχθηκε στὰ 1889 (Risal, Salonique, la ville convoitée, σ. 260). Ὁ χώρος ὅπου βρίσκεται σήμερα τὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο εἶναι στὸ σχέδιο κενός, και ἓνα εἶδος παρακλάδι τῆς ὁδοῦ πού ἀνεβαίνει βλέπουμε νὰ στρέφει και νὰ διευθύνεται ἀριστερά, πρὸς τὸ σημείο ὅπου ἦταν ἡ Νέα Χρυσὴ Πύλη τοῦ ἀνατ. τείχους στὴ σημερινὴ Ἄγ. Δημητρίου. Πιθανὸ εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ τὴν «ὁδὸ ἡ ὅποια ἐχαράχθη χάριν συντομίας... κ.λ.», (σχέδιο 2).

1. Καλαμαριά, ὅπως εἶναι γνωστὸ, λεγόταν κατ' ἀρχὴν ὁ χώρος ὁ ἐξῶ ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ ἀνατ. τείχους στὴν ὁδὸ Ἐγνατία, πού λεγόταν Πύλη τῆς Καλαμαριάς (ἡ παλιὰ Κασσανδρεωτικὴ). Ὁ χώρος ἐξῶ ἀπὸ τὴν πύλη λεγόταν και πλατεῖα Καλαμαριάς. Καλαμαριά λεγόταν ἐπίσης και γενικότερα ἡ ὑπαιθρος ἐξῶ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τείχος. Μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ὀνομαζόταν ἡ Χαλκιδική

λήλα πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τείχος, ἢ πρὸς τὸν ἀνατολικὰ τοῦ τείχους χῶρο, ποὺ ἦταν γνωστὸς μετὰ τὸ ἴδιο ὄνομα. Ἔτσι λοιπόν, ἔχοντας σάν ἀφετηρία αὐτὰ τὰ δύο δεδομένα—τὴν Τάμπια δηλ. καὶ τὴ χρυσὴ πύλη—μποροῦμε νὰ ὀδηγηθοῦμε στὴν ἐξακρίβωση τῆς θέσης τοῦ νεκροταφείου γενικότερα καὶ εἰδικότερα τῶν ὀρίων του.

Γιὰ νὰ διευκρινίσουμε τὸ ζήτημα αὐτὸ πρέπει πρῶτα νὰ ἐντοπίσουμε τὴ θέση τῆς Τάμπιας, γιὰ τὴν ὁποία μιλά ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸ μητροπολίτη. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔρχεται νὰ μᾶς μπερδέψει ἓνα ἄρθρο τοῦ Κ. Τάττη, γραμμένο στὸ «Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιον Γόρδιος Δεσμὸς», 1915, τοῦ Χ. Γ. Γουγούση. Στὴ σελ. 67 ὁ Κ. Τάττης, μιλώντας γιὰ τὴν ἰσχυρὴ ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, γράφει: «...οἱ δύο πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τείχος νεώτεροι προμαχώνες (Τάμπια), ...». Αὐτὴ ἡ φράση θὰ μᾶς μπερδέψει πολὺ, ἂν, εὐτυχῶς, ὁ Κ. Μωραϊτόπουλος σὲ δύο σημεία τῆς «Τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης» στὶς σελίδες 13 καὶ 25, δὲν ἀνέφερε τὴν Τάμπια καὶ τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς ἐποχῆς του ἔτσι, ὥστε νὰ μὴ μένει καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴ θέση τῆς Τάμπιας, ποὺ ἄφησε μέχρι σήμερα τὸ ὄνομά της στὴν περιοχὴ ὅπου τὸ ἄγαλμα Καρατάσου¹. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐξῆς δύο φράσεις: «Τάμπια—μικρὸν καὶ χαμηλὸν ὀχύρωμα κείμενον παρὰ τὸ Νεκροταφεῖον τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος». Καὶ πιὸ κάτω: «Παρὰ τὸ μικρὸν ὀχύρωμα Τάμπια κεῖται καὶ τὸ Νεκροταφεῖον τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος, περιτεταχισμένον καὶ ἔχον ἐν τῷ μέσῳ κομπῶν ναόν». Ἐὰν σκεφθοῦμε ὅτι ὁ Μωραϊτόπουλος γράφει αὐτὰ σὲ βιβλίον τοῦ 1883, θὰ δοῦμε ὅτι τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἑλλ. κοινότητος γιὰ τὸ ὁποῖο μιλεῖ εἶναι ἡ Εὐαγγελίστρια, ποὺ εἶχε ἤδη ἰδρυθεῖ στὰ 1875, καὶ ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ βρῆσκει τὴν ἴδια θέση. Ὡστε λοιπὸν ἡ Τάμπια ἦταν κοντὰ στὴν Εὐαγγελίστρια, «παρὰ τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος», ἐκεῖ δηλ. ὅπου βρῆσκει τὴν περιοχὴ ὅπου τὸ ἄγαλμα τοῦ Καρατάσου, καὶ ποὺ οἱ παλαιοὶ Θεσσαλονικεῖς ὀνόμαζαν «Τάμπια». Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ παύει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ δευτέρα Τάμπια τοῦ Κ. Τάττη, ἐφόσον ἡ παράδοση μᾶς ἄφησε μετὰ τὸ ὄνομα Τάμπια ἓνα μόνο προμαχῶνα.

Μένει νὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ Τάμπια τοῦ Μωραϊτόπουλου ποὺ βρῆσκει «παρὰ τὸ Νεκροταφεῖον τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος», καὶ ποὺ συνδυαζόμενη μετὰ τὸ παραδοσιακὸ ὄνομα «Τάμπια» ποὺ ὀρίζει τὸ χῶρο κοντὰ στὸ ἄγαλμα τοῦ Καρατάσου μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε πὼς πράγματι βρισκόταν ἐκεῖ, εἶναι ἡ ἴδια μετὰ τὴν «Τάμπια» τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν μητροπολίτη. Σ' αὐτὸ μᾶς βοηθεῖ ἡ φράση: «...ἐπειδὴ δὲ ἐσχάτως διὰ τοῦ ἐν λόγῳ

1. Ὄταν λέμε περιοχὴ Καρατάσου δὲν ἐννοοῦμε μόνον τὴν θέση τοῦ ἀγάλματος, ἀλλὰ τὸ χῶρο γενικότερα.

γηπέδου *εχαράχθη* και *όδος* χάριν συντομίας τῶν μεταβαινόντων ἀπὸ τῆς χρυσῆς πύλης πρὸς τὴν Καλαμαριάν...». Ξαναθυμίζομε ἐδῶ ὅτι ἡ χρυσὴ πύλη τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἡ Νέα Χρυσὴ πύλη τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Δημητρίου, καὶ Καλαμαριά ὁ ἔξω τῆς πύλης τῆς ὁδοῦ Ἐγνατίας *χωρὸς*. Αὐτοὶ ποὺ πήγαιναν ἀπὸ τῆ χρυσῆ πύλη στὴν Καλαμαριά περνοῦσαν ἀναγκαστικά, κατεβαίνοντας, ἀπὸ τὴν «Τάμπια Μωραϊτόπουλου» ἢ «Τάμπια παραδοσιακῆ, *χώρου* ὅπου τὸ *ἄγαλμα* Καρατάσου». Βεβαιωνόμαστε ἐτσι ὅτι ἡ Τάπια τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἡ αὐτή. Ἡ ἴδια δηλ. ποὺ ὁ Μωραϊτόπουλος τὴν τοποθετεῖ παρὰ τὸ Νεκροταφεῖον τῆς ἑλλ. κοινότητος (Εὐαγγελίστρια) καὶ ἡ παράδοση τὴ *σῶζει* ἀπὸ *στόμα* σὲ *στόμα* ὡς «Τάμπια» κοντὰ στὸ *ἄγαλμα* Καρατάσου. Βεβαιωνόμαστε ἀκόμη ὅτι ἓνα *τμήμα*, τὸ χαμηλότερο, τοῦ νεκροταφείου τοῦ «παρὰ τὴν Τάπιαν», βρισκόταν χαμηλότερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ Ἁγίου Δημητρίου, ὅπου τότε καὶ ἡ «*χρυσὴ πύλη*».

Τώρα λοιπὸν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι γιὰ τὰ νότια ὄρια τοῦ νεκροταφείου ὑπάρχουν τρεῖς ἐκδοχές: α) Χαμηλότερα ἀπὸ τὴν Τάμπια, πρὸς τὴν Ἐγνατία. β) Δίπλα στὴν Τάμπια. γ) Ψηλότερα ἀπὸ τὴν Τάμπια, ἀλλὰ πιὸ κάτω ἀπὸ τὴν Ἁγ. Δημητρίου. Ἀποκλείεται νὰ ἦταν ψηλότερα ἀπὸ τὴν Ἁγ. Δημητρίου, ἀφοῦ «οἱ μεταβαίνοντες ἀπὸ τῆς χρυσῆς πύλης πρὸς τὴν Καλαμαριά» καταπατοῦσαν τοὺς τάφους. Τὰ νότια ὄρια λοιπὸν τοῦ νεκροταφείου βρισκόταν στὴ θέση περίπου ὅπου σήμερα τὸ *ἄγαλμα* τοῦ Καρατάσου, ἀντίκρου στὸ παλιὸ κτήριο τοῦ Πανεπιστημίου¹. Γιὰ τὰ δυτικὰ μᾶς ὁδηγεῖ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, ποὺ σταματοῦσε ἀναγκαστικά τὴν ἐξάπλωση τοῦ νεκροταφείου.

Μένει νὰ ἰχνηλατηθοῦν τὰ βόρεια καὶ ἀνατολικά ὄρια. Καὶ πάλι τὰ ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης θὰ μᾶς δώσουν τὶς σχετικὲς πληροφορίες μὲ δύο τους ἔγγραφα.

Τὸ πρῶτο εἶναι ἐπιστολὴ τῆς «Φιλοπτόχου Ἀδελφότητος» γραμμὴν στὶς 2 Μαΐου 1887², ποὺ ἀπευθύνεται στὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, καὶ ἀφοῦ πρῶτα τὸν πληροφορεῖ ὅτι ἡ βουλγαρικὴ παροικία τῆς Θεσσαλονίκης, ζητεῖ νὰ κάνει καὶ αὐτὴ νεροταφεῖο κοντὰ στὸ περιτειχισμένο δικό μας³, καὶ ὅτι γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ καταλάβει «ὄλον τὸν πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ δρόμου τοῦ φέροντος πρὸς εἰς τὸ ἡμέτερον τετειχισμένον νεκρο-

1. Στὴν περίπτωση ποὺ θὰ σκεφθεῖ ὁ ἀναγνώστης ὅτι πολλὰ ἔχουν λεχθεῖ ἐδῶ σχετικὰ μὲ τὴν Τάμπια, ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ νὰ ὀρισθεῖ ἡ θέση καὶ κυρίως τὰ νότια ὄρια τοῦ νεκροταφείου.

2. Ἀρχεῖα Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, ἔγγραφο ὑπ' ἀρ. 9735, φάκελος Φιλ. Ἀδ.

3. Ἀναφέροντας ἡ ἐπιστολὴ τὸ περιτειχισμένο δικό μας νεκροταφεῖο ἐννοεῖ τὴν Εὐαγγελίστρια, ποὺ εἶχε ἤδη ἰδρυθεῖ μερικὰ χρόνια πρὶν γραφεῖ ἡ ἐπιστολὴ ποῦ, ὅπως εἶπαμε, εἶναι γραμμὴν στὰ 1887.

ταφείων ἀνοικτὸν χῶρον, ἔνθα εὐρίσκονται ἀνέκαθεν τάφοι ὀρθοδόξων...», στὴ συνέχεια ζητεῖ τὴν ἐπέμβαση τοῦ μητροπολίτη «πρὸς περιφρούρησιν τῶν δικαίων τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος». Στὴν πίσω πλευρὰ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς βρίσκεται γραμμένο μὲ πρόχειρο τρόπο ἓνα μικρὸ ἀνυπόγραφο κείμενο, ποῦ εἶναι φανερὸ ὅτι ἀποτελεῖ τὸ πρόχειρο σχεδιάσμα τῆς ἀπάντησης τοῦ μητροπολίτη:

Τῆ 1 Ἀγούστου ἀπεφαισθῆ ἐν τῷ ἵταρὲ μετ' ἡμῶν¹ νὰ ἐπικυρωθῆ ὁ χάρις Νεκροταφείου ἑλληνικοῦ καὶ ζητουμένου μέρους ὑπὸ Βουλγάρων καὶ λαβὸν ὑπ' ὄφιν ὅτι καὶ τὰ μνήματα δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ ἡμέτερον ἑλληνικὸν ὀρθόδοξον Νεκροταφεῖον μέχρι τῶν δένδρων τοῦ Λάζου Πλατάνια καὶ τοῦ ἀγιάσματος ἐπειδὴ εἶναι ὀρθόδοξα ἑλληνικά μέχρι τοῦ ρεύματος, οἱ Βούλγαροι νὰ λάβωσι τὸ μέρος ὅπερ εὐρίσκεται ἄνωθεν προεκτεινομένης γραμμῆς τοῦ ἐκμωσθεν τοίχου τοῦ ἡμετέρου νεκροταφείου εὐθὺ πρὸς τὸ Σεῖχ-σογιού, ἦτοι ἐκ τοῦ μέρους τοῦ παρὰ τῷ ποταμῷ κειμένον μέχρις τὸ 1/3 καὶ πρὸς τὰς πέτρας ἐπάνω ἐκτεινομένου² ἕως οὗ ἔχωσιν ἀνάγκη οἱ Βούλγαροι ἀνεμεν... (δυσανάγκωστο) δὲ καὶ ὑπὸ τῆς Γενικῆς Διοικήσεως.

6 Ἀγούστου 1887

Στὴν ἀπάντηση αὐτὴ ἔχομε στοιχεῖα ποῦ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴν πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς βορρᾶν ἔκταση τοῦ νεκροταφείου. Ἡ φράση «δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ ἡμέτερον ὀρθόδοξον Νεκροταφεῖον μέχρι τῶν δένδρων Λάζου Πλατάνια³...μέχρι τοῦ ρεύματος», καθορίζει σαφῶς τὴν πρὸς ἀνατολὰς ἔκταση, γιατί τὰ Λάζου Πλατάνια, ἢ ἀπλῶς Πλατάνια, μᾶς εἶναι μιὰ γνωστὴ ἀπὸ κείμενα περιοχῆ, καὶ ξέρομε πὼς εἶναι ἡ θέσις ποῦ σ' αὐτὴν λίγο ἀργότερα δημιουργήθηκε τὸ βουλγαρικὸ⁴ νεκροταφεῖο, ποῦ σχεδια-

1. «Ἰνταρὲ-μετ' ἡμῶν»=Νομαρχιακὸ συμβούλιο, στὸ ὁποῖο προήδρευε ὁ βαλῆς καὶ παρευρίσκονταν: ὁ μουλάς, ὁ μουφτής, ὁ μητροπολίτης καὶ ὁ ἀρχираββίνος, καὶ 2 πρόκριτι ἀπὸ κάθε κοινότητα. Μεγάλο συμβούλιο τοῦ βιλαετίου, τὸ ὀνομάζει ὁ Ἄπ. Βακαλόπουλος, «Μακεδονικά» 2 (1941-52) 207.

2. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τὴ φράση συμπληρωμένη ὡς ἐξῆς: «...ἐκ τοῦ μέρους τοῦ ἐκτεινομένου πρὸς τὰς πέτρας ἐπάνω». Μὲ τὴ λέξη πέτρας ἐννοεῖ τὰ λατομεῖα στὸ συνουκισμὸ Εὐαγγελίστριας (σχέδιο 1, *carrière*).

3. Ἄπὸ τὰ πλατάνια αὐτὰ γιὰ τὰ ὁποῖα μᾶς μιλεῖ ὁ Χρ. Γ. Γούγουσης στὸ «Μακεδ. Ἡμερολόγιο ὁ Γόρδιος Δεσμῶν» τοῦ 1915, σ. 266-7, πρόφρασα νὰ δῶ τρία. Τώρα νομίζω ἔχει μείνει μόνον ἓνα, κοντὰ στὴν ἐκκλησίαι τοῦ Ἁγ. Λαζάρου τῆς Εὐαγγελίστριας (νεκροστάσιο), ἄλλοτε ἐκκλησίαι τοῦ βουλγαρικοῦ νεκροταφείου.

4. Εἶναι σημειωμένον καὶ στὸ σχεδιάγραμμα τοῦ 1905 τῶν Perdrizet-Doitte-Guypers. Τὸ βουλγαρικὸ νεκροταφεῖο καταργήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1912, καὶ ὁ χῶρος του ἐνσωματώθηκε στὴν Εὐαγγελίστρια. Τὰ τελευταῖα τοῦ κτίσματος κατεδαφίστηκαν στὰ 1956, ὅπως μοῦ εἶπε ὁ κ. Μ. Δαλέσης, προεστάνεμος τοῦ νεκροταφείου «Εὐαγγελίστρια». Ἰχνη τους διακρίνονται καὶ σήμερα.

σμένο με ἀκρίβεια στο τοπογραφικό τοῦ 1897 τῶν ἀρχείων τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης, κατέχει τὴ θέση ἀνατολικά τῆς Εὐαγγελίστριας μέχρι τὸ ρέμα¹ ποῦ κατέβαινε ἔως πρὶν μερικά χρόνια ἀπὸ τὸ συνοικισμό Εὐαγγελίστριας. Μὲ τὴ φράση «...τὰ μνήματα δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ...μέχρι τῶν δένδρων Λάζου Πλατάνια... μέχρι τοῦ ρεύματος, εἶναι ὀρθόδοξα ἑλληνικά», δὲν μένει ἀμφιβολία ὅτι τὸ νεκροταφεῖο ἔφθανε μέχρι τὸ ρέμα ποῦ κατέβαινε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀνατολικά τῆς Εὐαγγελίστριας.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ εἰπωθεῖ ὅτι στὴν περιοχὴ αὐτὴ ποῦ φέρει τὸ ὄνομα Λάζου Πλατάνια, ὑπῆρχε «ιδιόκτητος τῶν Δεβραλίδων χῶρος, ὅπου πρὸ τῆς περιτοχίσεως τοῦ νεκροταφείου τῆς κοινότητος (ἐνν. τὴν Εὐαγγελίστρια) ἔθαιπον τοὺς νεκροὺς των». Μ' αὐτὴ τὴ φράση ὁ Γ. Χ. Γουγούσης—σὲ ἄρθρο του γιὰ τοὺς Δεβραλῆδες τῆς Θεσσαλονίκης στὸ «Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιο Γόρδιος Δεσμὸς», τοῦ 1915, σ. 256—ἀναφέρεται στὸ νεκροταφεῖο τῶν ὀρθοδόξων κατοίκων τῆς Δίβρας, ποῦ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 19ο αἰ. Ἐπίσης στὴ σελ. 78 τοῦ ἴδιου ἡμερολογίου ἀναφέροντάς το τὸ τοποθετεῖ μεταξὺ τοῦ «χειμάρρου τοῦ παρὰ τοὺς Χορτατζῆδες» καὶ τῆς πόλης.

Ἡ φράση τῆς ἐπιστολῆς τοῦ μητροπολίτη δὲν κάνει διάκριση αὐτῶν τῶν μνημάτων, ἐφόσον εἶναι καὶ αὐτὰ ὀρθόδοξα. Τὰ χαρακτηρίζει μάλιστα ὀρθόδοξα ἑλληνικά ἐφόσον οἱ Δεβραλῆδες ἦσαν μὲν ἀλβανόφωνοι ἢ σλαβόφωνοι, εἶχαν ὁμως ἦθῃ καὶ ἔθιμα ἑλληνικά.

Ὅσο γιὰ τὸ ἁγίασμα ποῦ ἀναφέρεται ἐν τῇ φράσει «...μέχρι τῶν δένδρων τοῦ Λάζου Πλατάνια καὶ τοῦ ἁγιάσματος ἐπειδὴ εἶναι ὀρθόδοξα ἑλληνικά...», δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοεῖται ἄλλο ἀπὸ τὸ ἁγίασμα τοῦ Ἁγίου Παύλου². Μὲ τὸ ὄνομα Ἁγιος Παῦλος χαρακτηριζόταν ὅλη ἡ περιοχὴ ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια μέχρι τὸ ἁγίασμα ψηλά. Ἡ φράση ἴσως νὰ μὴν ὑπονοεῖ με ἀκρίβεια τὴ θέση τοῦ ἁγιάσματος ἀλλὰ γενικότερα τὴν κοντινὴν του περιοχὴ.

Ἄπ' ὅλ' αὐτὰ βλέπομε νὰ σχηματίζεται ἀμέσως μιὰ ἔκταση ποῦ ἀρχίζει νοτιότερα ἀπ' τὴν Εὐαγγελίστρια, περιλαμβάνει τὸ δεξιὰ τῆς μέχρι τὸ ρέμα χῶρο, ἀνατολικά, καὶ τὸ χῶρο μέχρι τὴν περιοχὴ περίπου τοῦ ἁγία-

1. Σήμερα εἶναι ἐπιχωματωμένο στὴν περιοχὴ δίπλα στὴν Εὐαγγελίστρια καὶ καλυμμένο ἀπὸ τὴν ὁδὸ ποῦ λέγεται σήμερα Ἁποστόλου Παύλου. Εἶναι ὄρατο ἀπὸ τὰ κτήρια τῆς Ἐταιρείας Ὑδάτων καὶ πάνω. (Τὰ κτήρια αὐτὰ εἶναι κτισμένα ψηλότερα ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια στὴ συνέχεια τοῦ ἀνατολικοῦ τῆς τοίχου). Τὸ βλέπομε σήμερα νὰ ξεκινᾷ ψηλά ἀπὸ τὸ συνοικισμό Ἁγ. Παύλου καὶ νὰ περνᾷ δίπλα ἀπὸ τὸ ἁγίασμα καὶ τὴν ἐκκλησία του. Ἡ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιχωμάτωση θέση του φαίνεται καθαρὰ στὸ σχέδιο 2.

2. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ ἁγίασμα εἶναι δίπλα στὴν παλιὰ ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Παύλου, ποῦ βρίσκεται δεξιὰ καὶ πρὸς τὰ κάτω τοῦ δρόμου ποῦ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν ἄνω πόλη—περνώνας μέσα ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τοῦ τείχους—πρὸς τὸ Σείχ-σοῦ.

σματος τοῦ Ἁγ. Παύλου βορειοανατολικά. Ὡς πρὸς τὰ δυτικά ὄρια τοῦ νεκροταφείου, δὲν μποροῦμε νὰ ξέρομε πόσο κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος πλῆσιαζε, πάντως χονδρικά ὀρίζονταν ἀπ' αὐτό. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ μεγάλη περιοχὴ, τὸ περιτειχισμένον καὶ ἐνσωματωμένον—σχεδὸν στὸ κέντρο τῆς—νεκροταφεῖο τῆς Εὐαγγελίστριας δείχνει καθαρά πὼς εἶναι κομμάτι ποῦ ἀνῆκε στὴν περιοχὴ τοῦ παλιοῦ¹.

Μετὰ ἀπὸ τὶς ἐγκυρες πληροφορίες ποῦ μᾶς δίνουν τὰ τρία ἐγγραφα ποῦ μέχρι στιγμῆς ἀναφέραμε, δὲν θὰ περίττεινε ν' ἀναφερθεῖ ὅτι καὶ ἡ προφορικὴ παράδοση ἔχει διασώσει τὴν ἀνάμνηση τῆς ὑπαρξης τοῦ παλιοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα εὐρήματα τῆς περιοχῆς, τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα, τὴν ἐνισχύουν. Ἡ παράδοση μᾶς διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν συνοικιῶν τῆς ἄνω πόλης ἔθιβαν τοὺς νεκροὺς τοὺς στὴν περιοχὴ τοῦ Ἁγ. Παύλου². Ὅσο γιὰ τὰ εὐρήματα, αὐτὰ εἶναι τάφοι ποῦ φαίνονται νὰ εἶναι πρόσφατοι, ὄχι δηλαδὴ πολὺ παλιοί, καὶ ποῦ βρέθηκαν στὶς ἐργασίες ποῦ ἔγιναν γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ Λυσσιατρείου στὴν περιοχὴ τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου ποῦ κτίσθηκε στὰ 1902³, καὶ ποῦ συνέρυει πρὸς νότον μὲ τὴν Εὐαγγελίστρια.

Ἐπειδὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς περιγραφῆς, τῆς σχετικῆς μὲ τὴν ἔκταση τοῦ νεκροταφείου, δικαιολογημένα ἴσως ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἐκφράσει τὴν ἀπορία του γιὰ τὸ πόσο μεγάλο φαίνεται ἔτσι νὰ παρουσιάζεται αὐτό, θὰ πρέπει νὰ διευκρινίσουμε, πρὶν προχωρήσουμε, ὀρισμένα πράγματα. Πρῶτα πρῶτα ὅτι τὰ παλιὰ νεκροταφεία, μὴ ἔχοντας ὀρισμένο σχέδιο ἢ ρυμοτομία, ἔπιαναν πολὺ μεγάλους χώρους. Αὐτὸ εἶναι ἐξακριβωμένον ὅτι συνέβαινε μὲ ὅλα τὰ παλιὰ νεκροταφεία. Ἕνας λόγος ποῦ συντελοῦσε στὴν ἐξάπλωσίν τους αὐτὴ ἦταν καὶ τὸ ὅτι δὲν γινόταν ἀνακομιδῆ. Ἐξάλλου στὴν περίπτωσιν τοῦ νεκροταφείου γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦμε, ἕνας πρόσθετος λόγος, ποῦ συνέβαλε στὴν ἐξάπλωσίν του, ἦταν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τεύχους.

1. Ἡ γνώμη πὼς ἡ Εὐαγγελίστρια κατέλαβε χῶρον ποῦ ἦταν τμῆμα τοῦ παλιοῦ νεκροταφείου, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ φράση ποῦ ὑπάρχει στὴν πρὸς τὸ μητροπολίτη ἐπιστολὴ τῆς Φιλ. Ἀδελφότητος τῆς 15ης Αὐγ. 1895, ποῦ ἀναφέραμε προηγουμένως, καὶ ποῦ μ' αὐτὴν ὑποβάλλεται ἡ παράκληση νὰ δοθεῖ ἡ ἀδεία «περιτειχίσσεως καὶ τοῦ τμήματος τοῦ-ῶν», φράση ποῦ σημαίνει ὅτι ἕνα ἢ ὅτι τμῆμα τοῦ παλιοῦ νεκροταφείου ἔχει περιτειχισθεῖ. Πράγματι, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, τὸ τμῆμα ποῦ εἶχε ἢ ὅτι περιτειχισθεῖ ἦταν αὐτὸ ποῦ στὰ 1875 ἀπετέλεσε τὸ νεκροταφεῖο «Εὐαγγελίστρια».

2. Αὐτὴ ἡ πληροφορία ὑπάρχει καὶ γραμμικῆ σὲ μιά μελέτη τοῦ Ν. Χριστοδοῦλου (Ὁ Ἅγιος Παῦλος στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸ ἅγισμά του, «Μακεδ. Ἡμερολόγιον», Ν. Σφενδόνη, 1950, σ. 216) καὶ πιθανότατα καὶ ὁ ἴδιος τὴν ἔχει πάρει «ἐξ ἀκοῆς».

3. Πρόκειται γιὰ τὸ σημερινὸ νοσοκομεῖο «Ἅγιος Δημήτριος» βορειότερα τῆς «Εὐαγγελίστριας», ποῦ θεμελιώθηκε στὰ 1902 (σχέδιο 1).

Γιὰ τοὺς τάφους αὐτοὺς μιλεῖ ὁ Ν. Χριστοδοῦλου στὴν ἴδια μελέτη.

Το τείχος αυτό έκλεινε την πόλη από πάνω από το Έπταπύργιο μέχρι κάτω στη θάλασσα, ως τα 1873 που διατάχθηκε ή κατεδαφίστηκε από το Λευκό Πύργο μέχρι την Κασσανδρεωτική πύλη (πύλη Καλαμαριάς) στην Έγνατία¹. Έκτοτε εξακολουθούσε να υπάρχει από την Έγνατία μέχρι το Ζωναρωτό πύργο² χωρίς άλλη στο μεταξύ πύλη, μέχρι το 1875, που ξανάνοιξαν οι Τούρκοι στη σημερινή Έγ. Δημητρίου κοντά στο Κεντρικό Νοσοκομείο αυτήν που ονόμασαν οι Έλληνες «νέα χρυσή πύλη»³.

Αυτή ή παρουσία του τείχους έκανε, ώστε, κατ' ανάγκην, οι έκφορες τών νεκρών από την πόλη προς το νεκροταφείο να γίνονται από την πύλη της Καλαμαριάς, πράγμα που έξυπνηροτούσε τις κάτω συνοικίες της πόλης, δημιουργούσε όμως δυσκολίες για τους κατοίκους τών επάνω συνοικιών. Έτσι, πολύ φυσικό ήταν οι συνοικίες της επάνω πόλης να προτιμούν για τόπο ταφής την περιοχή του Έγίου Παύλου, που μπορούσαν να την πλησιάσουν συντομότερα κάνοντας τις έκφορες ή από το άνοιγμα⁴ του τείχους που οδηγεί από τη σημερινή οδό Έκροπόλεως προς τόν Έγιο Παύλο, ή ακόμη και από την πύλη της Παλαιολογίνας⁵. Γι' αυτό το λόγο, ή πληροφορία του Ν. Χριστοδούλου στη μελέτη του «ό Έγιος Παύλος στη Θεσσαλονίκη και το άγιασμά του» («Μακεδ. Έμμερολόγιο», 1950, Ν. Σφενδόνη, σελ. 216), ότι οι κάτοικοι τών ψηλότερων συνοικιών έθιβαν τους νεκρούς τους στον Έγιο Παύλο, άν και δέν επιβεβαιώνεται από άλλον, όσο μόρρεσα να διαπιστώσω, μπορεί ώστόσο να γίνει παραδεκτή.

Έπ' όλ' αυτά όμως τα αίτιολογικά της μεγάλης έκτασης του νεκροταφείου στοιχειά είναι πιά, νομίζω, φυσικό να επιβεβαιώνεται αυτό σαν ένας πολύ έκτεταμένος χώρος, που άρχιζε χαμηλότερα από τη σημερινή Έδαγγελίστρια, έφθανε ψηλά στην περιοχή του Έγίου Παύλου και παρουσίαζε τα έξης χαρακτηριστικά: α) Πολύ πυκνό σε τάφους στο κάτω του μέρος (έξω

1. Γ. Θεοχαρίδη, Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης, σ. 13. Λέει ότι στα 1873 κατεδαφίστηκε το θαλάσσιο τείχος από τόν Μιδάτ πασά, καθώς και το νοτιότερο τμήμα του ανατολικού και δυτικού τείχους. Κατά τόν ίδιο, στα 1903 κατεδαφίστηκε το ανατολικό από την Έγνατία (Σιντριβάνι) ως την Έδαγγελίστρια (σήμερα τέρμα Έγ. Δημητρίου).

2. Gingirli-Coule τόν έλεγον οι Τούρκοι. Λέγεται και Πύργος του Τριγωνίου. Είναι στο ψηλότερο σημείο του ανατολικού τείχους.

3. Για τη Νέα Χρυσή Πύλη μιλήσαμε και προηγουμένως. Βρισκόταν στο ανατολικό τείχος, στο σημείο όπου σήμερα περνά ή Έγ. Δημητρίου.

4. Το άνοιγμα αυτό αναφέρεται από τόν Ταfralı ότι είναι κοντά στον Ζωναρωτό Πύργο, και ότι προήλθε από κατακρήμνιση του τείχους. (Topographie de Thessalonique, Α' τόμος, σ. 99, σε ύποσημείωση.) Δέν ξερομε πόσο παλιά έγινε το ρήγμα αυτό.

5. Βρίσκεται στο τείχος που συνδέει τόν Ζωναρωτό Πύργο (ή Πύργο του Τριγωνίου) με τόν περίβολο της Έκροπόλης. Κτίσθηκε στα 1355 από την Έβνα την Παλαιολογίνα.

ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τείχος καὶ ψηλότερα ἀπὸ τὴν Ἐγνατία μέχρι καὶ πάνω ἀπ' τὴ σημερινὴ Ἁγ. Δημητρίου, ὅπου ἡ σημερινὴ Εὐαγγελίστρια). β) Λιγότερο πυκνὸ ψηλὰ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἁγ. Παύλου (ἔδω ξανασημειώνεται ὅτι Ἁγιος Παῦλος λεγόταν μιὰ εὐρύτερη ἀπὸ τὸν τόπο τοῦ ἀγιάσματος περιοχῆ). γ) Πολὺ ἀραιὸ στὸν ἐνδιάμεσο χῶρο.

Ἄσχετα ὅμως ἀπ' αὐτὴ τὴ σχηματικὴ χαλαρότητα ποῦ θὰ ὑπῆρχε στὰ μεσαῖα τμήματα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ χώρου, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι τὸ νεκροταφεῖο ἦταν ἓνα, ἐφόσον καὶ τὸ ἔγγραφο-ἀπάντηση τῆς Μητρόπολης, ποῦ ἐκθέσαμε παραπάνω, ἀναφέρει ὅτι: «...λαβὸν ὑπ' ὄψιν (ἐννοεῖ τὸ διοικ. συμβούλιο, δηλ. τὸ ἵνταρὲ μετζλησί¹) ὅτι καὶ τὰ μνήματα δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ ἡμέτερον ἑλληνικὸν ὀρθόδοξον Νεκροταφεῖον μέχρι τῶν δένδρων τοῦ Λάζου Πλατάνια καὶ τοῦ ἀγιάσματος² εἶναι ὀρθόδοξα ἑλληνικά μέχρι τοῦ ρεύματος... κ.λ.». Νομίζω ὅτι ἡ φράση «μέχρι τοῦ ἀγιάσματος καὶ τοῦ ρεύματος» δὲν μᾶς ἐπιτρέπει πιά ἀμφιβολία γιὰ τὰ βόρεια καὶ ἀνατολικά ὄρια τοῦ χώρου.

Μὲ ὅλ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὀδηγοῦμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ νεκροταφεῖο τὸ «παρὰ τὴν Τάπτιαν» ἀρχίζει χαμηλότερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ Εὐαγγελίστρια, ἔφθανε μέχρι τὴν περιοχὴ τοῦ Ἁγίου Παύλου—παρουσιάζοντας στὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ χώρου ἀραιὴ σύνθεση—καὶ ὀριζόταν δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τείχος, ἀνατολικά δὲ ἀπὸ τὸ ρέμα ποῦ περνοῦσε, μέχρι πρὶν 22 περίπου χρόνια, ἀνατολικά τῆς Εὐαγγελίστριας. (Σήμερα τὸ βλέπομε νὰ κατεβαίνει ἀπὸ τὸν Ἁγιο Παῦλο καὶ νὰ σταματᾷ ἐπιχωματωμένο στὸ συνοικισμό Εὐαγγελίστριας).

Παρ' ὅλη αὐτὴ τὴ μεγάλη του ἔκταση, τὸ μεγάλο νεκροταφεῖο αὐτὸ ἐξαφανίσθηκε δίχως ν' ἀφήσει κανένα ἴχνος. Ὁ χῶρος του, ἂν καὶ δὲν οἰκοδομήθηκε μὲ τὸ ξάπλωμα τῆς πόλης ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, ἔπαθε ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ παρασμένου αἰ ἵνα ἀρκετὲς μεταβολές. Τὸ τμήμα του ἀπ' τὸ ὅποιο, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀποτελέσθηκε ἡ Εὐαγγελίστρια ἀνακαινίστηκε τελείως καὶ περιφράχθηκε μὲ μανδρότοιχο καὶ κιγκλίδωμα. Τὸ νοτιοανατολικὸ ἐξαφανίσθηκε ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ βουλγαρικοῦ³ νεκροταφείου

1. Στὰ τουρκικὰ τὸ «ἵνταρὲ μετζλησί» τοῦ ἑλληνικοῦ χειρογράφου προφέρεται «ἵνταρὲ μετζλησί». Μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα ὀνομαζόταν τὸ Νομαρχιακὸ συμβούλιο.

2. Ὑπενθυμίζεται ἔδω ὅτι τὸ ἄγίασμα τοῦ Ἁγ. Παύλου βρίσκεται ψηλὰ, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ δρόμο ποῦ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ ἀνοίγμα τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, στὸ Σείχ-σοῦ.

3. Τὸ βουλγαρικὸ νεκροταφεῖο δημιουργήθηκε μετὰ τὸ 1887, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τῆς Φιλ. Ἀδελφότητος πρὸς τὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, γραμμένῃ στὰ 1887. Ὁ P. Perdrizet, ὁ.π., σ. 541-48, τὸ ἀναφέρει ἀνάμεσα στὰ σύγχρονά του νεκροταφεία τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1897 τῶν

στό τέλος του 19ου αιώνα, που και αυτό διαλύθηκε στα 1912 και αποτέλεσε πρόσθετο τμήμα της Εθαγγελίστριας. Το έντελως νότιο τμήμα του κατασκάφηκε, όταν οι Τούρκοι διέλυσαν το ανατολικό τείχος μεταξύ Έγνατίας και σημερινής Αγίου Δημητρίου στα 1903¹ και διανοίχθηκε η οδός Χαμιντιέ, σημερινή Βασ. Σοφίας, που το τμήμα της από την Έγνατία έως την Αγίου Δημητρίου (τότε Μιδάτ-πασά) πρέπει να θεωρηθεί ότι αποτελούσε την «οδό ή οποία εχαράχθη χάριν συντομίας των μεταβαινόντων από της χρυσής πύλης εις την Καλαμαριάν». Και τέλος, το ψηλότερα από την Εθαγγελίστρια τμήμα του καταστράφηκε με την οικοδόμηση του Δημοτικού Νοσοκομείου και του Λυσοιατρείου στα 1902-3. Το ακόμη βορειότερο τμήμα του εξαφανίστηκε με τις εργασίες που έγιναν από τη Φιλόπρωχο Αδελφότητα για την περίφραξη της περιοχής του αγιάσματος του Αγίου Παύλου στα 1900.

Όλες αυτές οι μεταβολές που έγιναν στην περιοχή αυτή εξαφάνισαν κάθε ίχνος του παλιού νεκροταφείου. Όσο και να ψάξει κανείς στο χώρο της Εθαγγελίστριας που το αντικατέστησε δεν θα μπορέσει να βρει ούτε ένα, έστω κατεστραμμένο, στοιχείο, που να μπορεί να σιγουριά ν' αποδοθεί σ' αυτό. Υπάρχουν βέβαια στην Εθαγγελίστρια επιτύμβιες επιγραφές με χρονολογίες παλιότερες από της ίδρυσής της, άλλ' αυτό δεν σημαίνει πως έχουν μεταφερθεί από το προηγούμενο νεκροταφείο. Τα χαρακτηριστικά τους, ή όλη τους κατασκευή, όλα τους εν γένει τὰ στοιχεία δείχνουν ότι κατασκευάστηκαν για την Εθαγγελίστρια.

Το πιθανότερο είναι ότι τα μαρμάρινα ή πέτρινα στοιχεία των τάφων του παλιού νεκροταφείου χρησιμοποιήθηκαν ή σε άλλα κτίσματα ή, και στους τάφους του νέου, άτφια ή μεταποιημένα, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με τις επιγραφές. Αυτές φαίνεται να είναι χαραγμένες για την Εθαγγελίστρια². Αυτή ή τέλεια έλλειψη από ίχνη μνημείων δυσκολεύει στο να πληροφορηθούμε και τη μορφή που είχαν αυτά. Το μόνο στοιχείο που μπορεί να μας δώσει ένδειξεις στο θέμα αυτό είναι οι παλαιότεροι από τους τάφους

άρχειον του Δήμου με άρ. 59, το έχει σχεδιασμένο να συνορεύει με την Εθαγγελίστρια στα ανατολικά της, όπως ακριβώς και ο μεταγενέστερος χάρτης του Perdritz, του 1905 (σχέδια 1 και 2).

1. Στα 1903 κατεδαφίσθηκε το μεταξύ Πύλης Καλαμαριάς (Έγνατία) και Μιδάτ-πασά (σημ. Αγ. Δημητρίου) ανατολικό τείχος εκτός από μερικά του τμήματα που βλέπουμε να υπάρχουν ακόμη σήμερα. Γ. Θεοχαρίδου, Τοπογραφία και πολιτική ιστορία της Θεσσαλονίκης, σ. 13. (Για τις σταδιακές κατεδαφίσεις των τειχών της Θεσσαλονίκης έχουν γραφεί διάφορες γνθμες).

2. Οι επιτύμβιες επιγραφές της Εθαγγελίστριας με χρονολογίες παλιότερες από την ίδρυση της είναι θέμα που εξετάζεται στη μελέτη με τον τίτλο «Εθαγγελίστρια», που θα ακολουθήσει την παρούσα.

τοῦ νεκροταφείου τῆς Εὐαγγελίστριας, ποὺ ἀνήκουν χρονικὰ στὴν ἀμέσως κοντινὴ μὲ τὸ παλιὸ νεκροταφεῖο ἐποχῇ. Πράγματι, ὅπως ἐκτενέστερα περιγράφονται στὴ μελέτη «Εὐαγγελίστρια» ποὺ θὰ ἀκολουθήσει τὴν παρούσα, οἱ παλαιότεροι τάφοι τῆς χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰν ἀρχαϊκότητα, ἔχουν ἕνα ἰδιαίτερο «στύλ». Ὅρισμένοι μάλιστα ἀπ' αὐτοὺς φέρουν χαραγμένο τὸ σύμβολο ☩ ποὺ ξέρομε ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς τάφους ὅτι εἶναι ἡ συντομογραφία τῆς λέξης τάφος¹. Ἄν σκεφθοῦμε τὸ πολὺ μικρὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀνάμεσα στὴν κατάργηση τοῦ παλιοῦ καὶ τὴν κατασκευὴ τῶν πρώτων τάφων τοῦ καινούριου νεκροταφείου, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνομε πὼς δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ὑπῆρχαν ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν τάφων καὶ τῶν δύο νεκροταφείων στὰ πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας τῆς Εὐαγγελίστριας. Μ' αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς ἀρχαιότερους τάφους τῆς Εὐαγγελίστριας θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἔμοιαζαν ὀρισμένοι τάφοι τοῦ νεκροταφείου τοῦ παλιοῦ.

Ἡ ἔλλειψη ὥστόσο ὄχι μόνον μνημείων ἀλλὰ καὶ ὁποιασδήποτε περιγραφῆς σὲ κείμενα, μᾶς στερεῖ ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ φαντασθοῦμε πὼς ἦταν ἡ ὄψη του, ἡ διευθέτιση καὶ ὁ στολισμὸς του. Εἰκασίες μόνον μποροῦν νὰ γίνουν πάνω στὸ θέμα αὐτό.

Γιὰ τὴ ρυμοτομία του εἶπαμε πιὸ πάνω ὅτι πρέπει νὰ ὑποθέσομε πὼς δὲν ὑπῆρχε κανονικὴ χάραξη, ἀλλὰ πὼς ἔμοιαζε σ' αὐτὸ μὲ ἄλλα σύγχρονα νεκροταφεῖα. Ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπαρξῆς νεροῦ, ἀπαραίτητος στοιχείου στὰ νεκροταφεῖα, ἔβρισκε τὴ λύση τῆς μὲ τὴν παρουσία τοῦ ρεύματος—ποὺ περνοῦσε δίπλα στὴ σημερινὴ Εὐαγγελίστρια μέχρι πρὶν 22 περίπου χρόνια—καὶ πιθανότατα μὲ κρήνη ἢ κρήνες². Ἡ παρουσία τοῦ ἴδιου ρεύματος καὶ τοῦ ἀγιάσματος ἐκπλήρωναν τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐπάνω τμήματος τοῦ νεκροταφείου. Ἄν θυμηθοῦμε τὰ «Λάζου Πλατάνια» ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τῆς σημερινῆς Εὐαγγελίστριας, καὶ τὰ κυπαρίσσια ποὺ ἀναφέρει ὁ περιηγητὴς τοῦ 18ου αἰ. Pisani, ὅτι φύτευαν οἱ Τοῦρκοι στὰ νεκροταφεῖα τους, θὰ μπορούμε νὰ ὑποθέσομε ὅτι τέτοιου εἶδους ἄπλὸς καλλωπισμὸς θὰ ὑπῆρχε στὸ παλιὸ νεκροταφεῖο αὐτό.

Νὰ ὁμωσ ποὺ ἡ ἐπιθυμία ν' ἀνακαλύψομε ποιοὺ καὶ ποὺ βρισκόταν τὸ προηγούμενο τῆς Εὐαγγελίστριας νεκροταφεῖο μᾶς ὀδηγεῖ στὰ ἴχνη καὶ δευτέρου νεκροταφείου τῆς πόλης μας, τῆς ἴδιας μὲ τὸ πρῶτο ἐποχῆς.

1. Εὐθ. Τσιγαρίδα - Κάτιας Λοβέρδου - Τσιγαρίδα, ὅ.π., σ. 28.

2. Εἶναι δύσκολο, ἴσως καὶ ἀκατόρθωτο, νὰ μάθομε τώρα πιά, ἂν μὲ τὴν κατασκευὴ ὀδραγωγείου καὶ μεγάλης δεξαμενῆς ποὺ ἔγιναν στὴν Εὐαγγελίστρια, ἀργότερα, μὲ δωρεὰ ποὺ ἔκαναν στὰ 1881 οἱ Ἄθ. Ἰωαννίδης καὶ Δ. Κατούνης, ὀδηγήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ νερὸ στὸ χῶρο αὐτό, ἢ προὔπηρχε. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι προὔπηρχε νερὸ ἀπ' αὐτὸ ποὺ ἔρχόταν στὴν πόλη ἀπὸ τὸν Χορτιάτη.

Σε ἐπιστολή¹ τῆς Φ.Α. πρὸς τὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιο, γραμμένη στις 11 Ἰουνίου 1918, λέγονται τὰ ἑξῆς:

«Κατὰ τὸ ἔτος 1875 τὰ δύο νεκροταφεῖα τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος ἦσαν ἐγκαταλελειμμένα, ἀπειριτεῖχιστα καὶ προκαλοῦντα δικαίως τοσαῦτα σχόλια τῶν ξένων εἰς βάρος τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος. Τότε ἀκριβῶς ἀντελήφθη ὁ ἀείμνηστος τότε μὲν μητροπολίτης κατόπιν δὲ Πατριάρχης Κων/πόλεως Ἰωακείμ ὁ Γ' ὅτι ἡ ἀριστούστατος Ἀδελφότης εἶχεν ὅλα τὰ ἠθικὰ μέσα καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς Κοινωνίας διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὸ ἔργον τῆς περιειχίσεως καὶ τοῦ καλλωπισμοῦ τῶν δύο νεκροταφείων καὶ πρὸς ὄφελος αὐτῆς καὶ πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἀγαθοεργοῦ αὐτῆς σκοποῦ νὰ διατίθενται αἱ πρόσοδοι αὐτῶν καὶ οὕτω διὰ μιᾶς πράξεως ἐξυπηρετοῦντο συμμέτρως δύο σκοποὶ κοινωφελεῖς· ὁ τῆς ἀποκτήσεως Νεκροταφείων ἀνταξίων τῆς Κοινότητος καὶ ...κ.τ.λ...».

Βλέπομε λοιπὸν νὰ γίνεται ἐδῶ λόγος γιὰ δύο νεκροταφεῖα καὶ ὄχι ἀπλῶς γιὰ ἓνα, τὸ «παρὰ τὴν Τάπιαν», ποῦ εἶδαμε προηγουμένως. Γίνεται λόγος γιὰ δύο νεκροταφεῖα, ποῦ στὰ 1875 ἦσαν «ἐγκαταλελειμμένα καὶ ἀπειριτεῖχιστα προκαλοῦντα δικαίως τοσαῦτα δυσμενῆ σχόλια τῶν ξένων εἰς βάρος τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος». Εὐνόητο εἶναι ὅτι «δυσμενῆ σχόλια τῶν ξένων» δὲν θὰ εἶχαν λόγο νὰ γίνονταν ἂν τὰ νεκροταφεῖα βρίσκονταν σὲ ἀρρηστία ἀπὸ πολὺ παλιά. Πρόκειται γιὰ νεκροταφεῖα ποῦ βρίσκονταν «ἐν χρήσει» στὰ 1875. Καὶ ἀφοῦ ὡς πρὸς τὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ, τὸ «παρὰ τὴν Τάπιαν» βεβαιωθήκαμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνατολικό, γιατί νὰ μὴν ἀκολουθήσομε τὴ λογικὴ σκέψη ὅτι τὸ δεύτερο ἦταν δυτικὸ, μιὰ ποῦ ἔτσι γινόταν στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια, ὑπῆρχε δηλ. ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ νεκροταφεῖο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση καὶ τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν περιοχῶν τῆς;

Ὁ Π. Παπαγεωργίου σ' ἓνα λόγο² του, ποῦ ἐκφωνήθηκε στὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς³, ἀφοῦ πρῶτα λέει ὅτι ὁ χώρος τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ χρησίμευε ἀπὸ τὰ χρόνια κιόλας τῆς εἰδωλολατρείας ὡς χώρος ταφῆς, καὶ ἀφοῦ ἀπαριθμεῖ παραδείγματα ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν ἀπὸ τοὺς μακεδονικοὺς, ρωμαϊκοὺς καὶ πρώτους χρηστιανικοὺς αἰῶνες, καταλήγει: «...μακρὸς δ' εἶναι ὁ κατάλογος τῶν ἐπιγραφῶν ἐκ τῶν

1. Ἀρχεῖα τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, φάκελος Φιλ. Ἀδελφότητος, ἐπιστολὴ μὲ ἀρ. πρωτ. τῆς Φ.Α. 309 καὶ κάτω μὲ ἀρ. 941.

2. Ὁ λόγος αὐτὸς τυπώθηκε μὲ τὸν τίτλο: «Λόγος ρηθεις ἐπὶ τοῖς ἐγκαινίοις τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, τοῦ ἐν τῷ νεκροταφείῳ τῆς Ὁρθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης». Ἐν Ἀθήναις, τύποις Προόδου. 1900.

3. Πρόκειται γιὰ τὸ μέχρι σήμερα σὲ λειτουργία δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης στὴν ὁδὸ Λαγκαδᾶ, δίπλα στὰ συμμαχικὰ νεκροταφεῖα τοῦ Ζεῖτενλίκ.

αίωνων ΙΖ', ΙΖ', καὶ ΙΗ', καὶ ἐνθάδε πᾶν ἴχνος νεκρῶν σχεδὸν ἀφανίζεται κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ. ἀρχόμενον»¹. Οὔτε λίγο οὔτε πολὺ παραδέχεται ὅτι μέχρι τὸ 19ο αἰ. γίνονταν κάποια ταφικὴ χρῆσις στὸ χῶρο ἐκεῖνο. Στὴ συνέχεια ἐπικαλεῖται τὴ μνήμη καὶ τῶν γεροντοτέρων καὶ τῶν συνομηλικῶν καὶ τῶν νεοτέρων, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει ὅτι ὁ τόπος σιγὰ σιγὰ γέμισε ἀγκάθια καὶ ἔγινε ἐρημότοπος. Καὶ τελειώνοντας λέει: «Τὴν ἡμερότητα καὶ τὴν χάριν ἀπέδωσε φιλοτιμία καὶ εἰς τὰ δύο κοιμητήρια ὁ ζήλος τῶν ἐταίρων τῆς Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος, ἡ δραστηριότης τῶν ἐκάστοτε ἐπιτετραμμένων τὰ πράγματα τῶν κοιμητηρίων καὶ ἡ προθυμία τῶν φιλοκάλων πολιτῶν». Ἄλλὰ, γεννιέται τὸ ἐρώτημα, τί νόημα θὰ εἶχε τὸ νὰ ἐπικαλεῖται ὁ Παπαγεωργίου τὴ μνήμη τῶν γεροντοτέρων ἀλλὰ καὶ τῶν νεοτέρων γιὰ τὴν ἀλλαγὴ πού ἔγινε στὸ χῶρο τοῦ 19ου αἰώνα, ἂν ἡ ἀλλαγὴ αὐτή, ἡ ἐγκατάλειψη δηλ. αὐτοῦ τοῦ χώρου πού χρῆσιμευε ὡς χῶρος ταφῆς, δὲν εἶχε συντελεσθεῖ στὰ χρόνια αὐτῶν τῶν ὁποίων τὴ μνήμη ἐπικαλεῖται; Ὡστε λοιπὸν ἡ ἀλλαγὴ ἔγινε στὰ χρόνια τους, ὥστε νὰ τὴ θυμῶνται, ἄρα ὁ χῶρος εἶχε διατηρηθεῖ μέσα στὸ 19ο αἰ. τὴν ιδιότητά του.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἄλλες ἐνδείξεις ἀπ' αὐτὲς τοῦ Παπαγεωργίου δὲν ἔχομε γιὰ τὸ ἀμέσως προηγούμενο τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς νεκροταφείου, στὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ ἀξιόπιστο ὅμως τοῦ Παπαγεωργίου ὡς ἐπιστήμονα μᾶς ἐνισχύει τὴ γνώμη ὅτι κατὰ τὸ 19ο αἰώνα ὑπῆρχε ἀκόμη σὲ χρῆσις—ἔστω καὶ σὲ κακὴ κατάστασις—ἓνα δυτικὸ νεκροταφεῖο ἀντίστοιχο μὲ τὸ ἀνατολικὸ—ὅπως γίνονταν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων στὴ Θεσσαλονίκη. Ὅσο γιὰ τὴν ἔκτασις καὶ τὰ ὄριά του, δυστυχῶς, ἀντίθετα μὲ ὅ, τι εἶχαμε σχετικὰ μὲ τὸ ἀνατολικὸ παλιὸ νεκροταφεῖο, δὲν ἔχομε ἐδῶ στοιχεῖα πού νὰ μᾶς βοηθοῦν νὰ τὸ βεβαιώσωμε. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Παπαγεωργίου βεβαιώνει, στὸ λόγο του τῶν ἐγκαινίων, ὅτι στὴ συλλογὴ του ἔχει πολλὰ ἐπιγραφὰς πού προέρχονται ἀπὸ τὸ χῶρο αὐτὸ (δηλ. τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς), μποροῦμε νὰ συμπεράνομε ὅτι ὁ χῶρος τοῦ σημερινοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου τῆς πόλης εἶναι τμῆμα τοῦ παλιοῦ (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀμέσως προηγούμενου) νεκροταφείου. Καὶ λέω τμῆμα, γιὰτὶ ὅπωςδήποτε τὸ παλιὸ ἦταν πολὺ πρὸ ἐκτεταμένο, γιὰ τοὺς λόγους πού ἀναφέραμε σχετικὰ μὲ τὴν ἔκτασις τοῦ ἀνατολικοῦ.

Ἄσχετα λοιπὸν ἀπὸ τὸ ἂν μποροῦμε, ἢ ὄχι, νὰ προσδιορίσωμε ἀκριβῶς τὴ θέσις καὶ τὴν ἔκτασίν του, μποροῦμε στηριζόμενοι τόσο στὰ λεγό-

1. Ἀπὸ τίς ἐπιτύμβιες χριστιανικὲς ἐπιγραφὰς πού βρέθηκαν στὸ χῶρο αὐτὸ, πρὶν γίνῃ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, τρεῖς μόνον ὑπάρχουν στὸ βιβλίον τῶν Τ σ ι γ α ρ ἰ δ α — Λ ο β ε ρ δ ο υ, ὀ.π., οἱ ὑπ' ἀρ. 8, 13 καὶ 38, μὲ χρονολογία τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων.

μενα του Παπαγεωργίου («Λόγος ρηθεις επί τοις εγκαιναιοις... κ.λ.»), όσο και στα λεγόμενα της επιστολής της Φιλ. Ἀδελφότητος («...κατά τό 1875 τὰ δύο νεκροταφεία τῆς ἡμετέρας Κοινότητος... κ.λ.»), νά παραδεχθοῦμε τήν ὑπαρξή του καί νά καταλήξουμε στό δικαιολογημένο συμπέρασμα, ὅτι κατά τό 19ο αἰώνα, πρὶν ἀπό τήν ἱδρυση τοῦ νεκροταφείου Ἐδαγγελίστρια ἀνατολικά, καί πρὶν ἀπό τήν ἱδρυση τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς δυτικά, λειτουργοῦσαν στή Θεσσαλονίκη δύο, ἀμέσως προηγούμενα αὐτῶν, νεκροταφεία τῆς ἑλλ. ὀρθόδοξης κοινότητος, στίς ἴδιες περίπου θέσεις: Τό ἓνα ἔξω ἀπό τό ἀνατολικό τεῖχος καί στή θέση ποῦ ἀρκετά λεπτομερειακά περιγράφηκε, καί τό ἄλλο ἔξω ἀπό τό δυτικό τεῖχος, στή θέση ποῦ κατέχει σήμερα τό νεκροταφεῖο τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς.

Καί ὅσον ἀφορᾷ μὲν στή θέση, τήν ἔκταση καί τήν ὄψη ποῦ παρουσίαζαν, περιγράφηκαν κατά τό δυνατόν καί κατά προσέγγιση¹. Ὅσο γιά τό καθεστῶς, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο γινόταν ἡ διοίκηση καί ἡ λειτουργία τους, ξέρομε ἀπό ἐπίσημα ἔγγραφα καί νομικά κείμενα ὅτι ἡ δικαιοδοσία τῶν ὀρθόδοξων ἑλληνικῶν νεκροταφείων τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας ἀνήκει στίς ὀρθόδοξες ἑλληνικές κοινότητες: «...ἡ δικαιοδοσία ἐπὶ τῶν νεκροταφείων τῶν Ὀρθόδοξων ἀνήκει κατ' ἀρχάς μὲν εἰς τήν ἐκκλησίαν, εἶτα δὲ εἰς τὰς Κοινότητας, θεωρουμένης τῆς ἐπὶ τῶν νεκροταφείων δικαιοδοσίας κατ' ἐξοχήν κοινοτικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς διό καί τὰ προνόμια τὰ ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ παραχωρηθέντα ἀνεγνώριζον τήν δικαιοδοσίαν ταύτην»². Τό καθεστῶς αὐτό ἴσχυσε μέχρι τό δεύτερο μιστό τοῦ 19ου αἰώνα καί ἡ λήξη του ἐσήμανε, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, καί τό τέλος τῶν παλαιῶν νεκροταφείων αὐτῶν.

Μέχρι τότε ἡ ὀρθόδοξη ἑλληνική κοινότης τῆς Θεσσαλονίκης, ἔθαβε τὰ μέλη της στά νεκροταφεία γιά τὰ ὁποῖα μιλήσαμε, σύμφωνα μέ τοὺς νόμους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταφῆς, καί μέ μόνη πολιτειακή διατύπωση τῆ δήλωση πρὸς τίς ὀθωμανικές ἀρχές τοῦ θανάτου τοῦ ἀποθανόντος μέλους της. (Ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ἀπό τὰ μέσα καί πέρα τοῦ 19ου αἰ. ἡ ὀθωμανική κυβέρνηση μέ νόμους εἰδικούς γιά τὰ νεκροταφεία καί τίς ταφές γενικῶς ὄρισε ἀρκετὲς διατυπώσεις γύρω σ' αὐτὰ καί ἀνέλαβε τὸν πρῶτο ρόλο στήν τήρηση τῆς ἐφαρμογῆς τους)³. Ὡστόσο, ἀν τὰ σχετικά μέ τό κα-

1. Σχετικά μέ τήν ὄψη καί τὴ μορφή ποῦ παρουσίαζε τό δυτικό θά πρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι ἦταν «πενιχρότερη» ἀπ' αὐτήν τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου, γιά τό λόγο ὅτι οἱ εὑπορότερες συνοικίες τῶν Ἑλλήνων τῆς Θεσσαλονίκης βρῖσκονταν στό ἀνατολικό τμήμα τῆς πόλης, τό 19ο αἰώνα.

2. Δ η μ. Σ τ α ὄ ρ ο υ, Συμβολὴ εἰς τήν διδασκαλίαν περὶ τῶν νομικῶν σχέσεων ἐπὶ τῶν κοιμητηρίων, Ἀθήνα 1935, σ. 26.

3. Δ η μ. Ν ι κ ο λ α ἰ δ ο υ, Ὀθωμανικοὶ κώδικες, Κωνσταντινούπολις 1891, τ. Δ', σ. 4.393-94.

θεστῶς ποὺ διείπε τὴ λειτουργία τῶν νεκροταφείων αὐτῶν, τὰ μαθαίνομε ἀπὸ διάφορες πηγές, λ.χ ἐκκλησιαστικά ἢ κοινοτικά ἔγγραφα, ἢ νομικά ἀκόμη, τὴν ὑπαρξή τους καὶ τὴν κατὰ προσέγγιση ἐντόπισή τους τὴ χρωστοῦμε στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Φιλοπάτῃου Ἐπιτομῆς, ποὺ μᾶς παρέχουν τὶς παραπάνω ἐγκυρες πληροφορίες¹. Χάρη στὰ ἀρχεῖα αὐτὰ διασώθηκε ἐγκυρη ἡ πληροφορία γιὰ τὰ τελευταῖα «ἀρχαιοπρεπῆ», θὰ ἔλεγα, τὰ τελευταῖα «παλαιοῦ τύπου» νεκροταφεία τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ λέω τὰ τελευταῖα, γιατί στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα συμβαίνει μιὰ μεγάλη ἀλλαγὴ. Ἰδρύεται ἓνα νεκροταφεῖο ποὺ ἡ δημιουργία του ὀφείλεται στὴν ἀνάγκη ἰδρύσεως νεκροταφείου σύμφωνου πρὸς τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα, καὶ στὴν ἀνάγκη τῆς ταχύτερης δυνατῆς ἰδρύσεως συγχρονισμένου ἑλληνικοῦ ὀρθόδοξου νεκροταφείου χάριν ἐθνικῆς σκοπιμότητος.

Τὰ πρῶτα «τακτικὰ» ἑλληνικά νεκροταφεία τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 19ο αἰ.

Βρισκόμαστε στὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 19ου αἰῶνα. Στὴ μακεδονικὴ πρωτεύουσα, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ μένει στὴν τουρκικὴ κατοχή, ζοῦν καὶ κινεῖται ἔθνικα μειονότητες τῶν Βαλκάνιων λαῶν, ποὺ προσπαθοῦν νὰ βελτιώσουν ὅσο μποροῦν τὴ θέση τους μέσα στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ποὺ βαθματῶτα φθίνει.

Οἱ Βούλγαροι προσπαθοῦν νὰ ἐπιτύχουν τὴ δημιουργία νεκροταφείου στὸν ἐξω τῶν τειχῶν ἀνατολικὸ χῶρο, πράγμα ποὺ κάνει τὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰωακείμ νὰ συλλάβει τὴν ἰδέα ν' ἀναθέσει ἢ ἑλλ. κοινότης στὴ Φιλόπατῃου Ἐπιτομῆς τὴ δημιουργία νέου νεκροταφείου τῆς, στὴν καλύτερη δυνατὴ θέση. Πράγματι μὲ σύμβαση², ποὺ ἔγινε στίς 24 Ἀπριλίου 1875, ἡ ἑλληνικὴ κοινότης Θεσσαλονίκης παρεχώρησε στὴ Φ.Α. γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ἓνα μεγάλο χῶρο τῆς ἐξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, «συμπεριλαμβανομένης τῆς περιοχῆς τῶν λατομείων, τοῦ ἀγιάσματος τοῦ Ἁγ. Παύλου καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ λόφου, ἧτοι τοῦ χώρου ἐκεῖνου ὅπου ἐπὶ αἰῶνας ἐθάπτοντο οἱ τῶν Ὀρθόδοξων Ἑλλήνων νεκροί.

Ὡς πρῶτον μέλημα τῆς Ἐπιτομῆς ὑπῆρξεν ἡ περίφραξις τοῦ ἀπαραιτήτου χώρου διὰ τὴν ἐγκατάστασιν νεκροταφείου. Δυστυχῶς, αἱ Τουρ-

1. Τὰ λίγα καὶ ἀνεπιβεβαίωτα ἀπὸ ἄλλους, πρὸ ἀναφέρει ὁ Ν. Χριστοδούλου, δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν μόνον οἱ σὺν βῆσιμα στοιχεῖα.

2. Ἡ σύμβαση μεταξὺ Ἑλλ. Ὀρθόδοξης Κοινότητος καὶ «Φιλ. Ἐπιτομῆς Ἀνδρῶν» ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὸν τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰωακείμ καὶ καταχωρήθηκε στὰ ἀρχεῖα τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης μὲ τὸν ἀρ. 653. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὅσο καὶ ἂν ἐρευνῆσα τοὺς σχετικούς φακέλους. Ἴσως δὲν συμπληρωθεῖ ἡ ταξινόμησις τῶν ἀρχείων τῆς Μητροπόλεως τὸ ἔγγραφο νὰ βρεθεῖ.

κικαί ἄρχαι δὲν ἐπέτρεπον τοιοῦτον περιτείχισμα, μετὰ μεγάλης δὲ δυσκολίας κατωρθώθη τότε ἡ περίφραξις μέρους μόνον τῆς ὅλης περιοχῆς, ὅπου ἰδρῦθη τὸ νεκροταφεῖον τῆς Εὐαγγελιστρίας καὶ ἀνηγέρθη ὑπὸ τῆς Ἐδελφότητος ὁ ὁμώνυμος ναός.

Ἐκ τῆν λοιπῆν περιοχὴν δὲ τὴν ὁποῖαν διεξεδίκε ἡ Φ.Α. ὡς ἐκδοχεὺς τῶν δικαιωμάτων τῆς Ἑλλ. Κοινότητος, μέρος ἐξεχωρήθη ὑπὸ τῶν τότε Ἀρχῶν εἰς τὸ ὄρφανοτροφεῖο Ἴσλα-Χανέ μέρος δὲ διὰ τὴν ἐγκατάστασιν Ἀρμενικοῦ ὄρφανοτροφείου καὶ νεκροταφείου Διαμαρτυρομένων.

Τὸ μεγαλύτερο ὅμως πλῆγμα ἐδέχθη ἡ Φ.Α. καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Θ. ὅτε βραδύτερον δι' ἀποφάσεως τοῦ Νομαρχιακοῦ συμβουλίου, ὅλως ἀθαιρέτως παρεχωρήθη ἡ παρὰ τὰ λατομεῖα θέσις «Πλατάνια» διὰ τὴν ἐγκατάστασιν Βουλγαρικοῦ νεκροταφείου¹.

Ὡστε λοιπὸν ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ προλάβει ν' ἀποκτήσει ἡ ὀρθόδοξη ἑλληνικὴ κοινότης τῆς Θεσσαλονίκης νεκροταφεῖο σύγχρονο καὶ στὴν καλύτερη δυνατὴ θέσιν πρὶν ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους, ἐπέσπευσε τὴ δημιουργία τοῦ νεκροταφείου «Εὐαγγελίστρια». Ὅσο γιὰ τὸ ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι σύγχρονο—καὶ αὕτη εἶναι ἡ μεγάλη ἀλλαγὴ ποὺ σημειώσαμε παραπάνω—αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις, ἀκολουθώντας στὸ θέμα τῶν νεκροταφείων τὶς μεταρρυθμίσεις ποὺ ἔφερε στὴ Γαλλία ἡ ἐπαναστατικὴ τῆς κυβέρνησι², θέσπισε νόμο³ ποὺ ἀφοροῦσε στὰ νεκροταφεῖα ὅλης τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας—περιλαμβάνοντας καὶ τὰ χριστιανικά—μὲ τὰ ἄρθρα τοῦ ὁποῖου ἀπαγορευόταν στὸ ἐξῆς ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν σὲ περιβόλους ἐκκλησιῶν, ἢ μέσα στὶς ἴδιες τὶς ἐκκλησίες, καθὼς καὶ σὲ νεκροταφεῖα ποὺ βρίσκονταν μέσα σὲ συνοικίες, καὶ ὑποχρεώνονταν οἱ κοινότητες νὰ ἰδρύνουν νεκροταφεῖα «τακτικά», σὲ μέρη ποὺ διαλέγονταν μετὰ ἀπὸ πολλὰς διατυπώσεις ἐκ μέρους τῆς ὑγειονομικῆς ἀρχῆς, καὶ στὰ ὅποια καὶ μόνον ἐπιτρεπόταν ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν. Βλέπομε, λοιπόν, ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν παύει ν' ἀποτελεῖ ἀπλὸ κοινωνικοθηρησκευτικὸ καθῆκον καὶ ὀδηγεῖται κάτω ἀπὸ πολιτικὰς διατυπώσεις.

Ἔτσι, λοιπόν, κάτω ἀπ' αὐτὰς τὶς συνθήκες, ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ εἶναι ἡ ἐθνικὴ σκοπιμότης, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἀνάγκη προσαρμογῆς στὴ νέα εὐρωπαϊ-

1. Ἀπόσπασμα ἀπὸ πραγματεία τοῦ Ν. Χριστοδούλου «Περὶ τοῦ ἀγιάσματος τοῦ Ἀγ. Παύλου, στὸ «Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιον» τοῦ Ν. Σφενδόνη, 1950, σ. 216. Γιὰ τὴ θέσιν «Πλατάνια» ἔχομε μιλήσει προηγουμένως.

2. Δ η μ. Σ τ α ὕ ρ ο υ, ὅ.π., σ. 64: «...πρῶτῃ ἡ Γαλλικὴ ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις διὰ διατάγματος καθώρισεν τὸν τρόπον τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν νεκροταφείων, τοὺς δρους τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν καὶ τοὺς τόπους ὅπου καὶ μόνον ἀποκλειστικῶς ἐπιτρέπετο αὕτη ἐκ λόγων κοινωνικῆς καὶ ὑγιεινῆς προνοίας».

3. Δ η μ. Ν ι κ ο λ α ῖ ῑ δ ο υ, ὅ.π., τόμ. Δ', σ. 4.394.

ζουσα ὀθωμανικὴ νομοθεσία περὶ νεκροταφείων, δημιουργήθηκε τὸ ὀρθόδοξο ἑλληνικὸ νεκροταφεῖο «Εὐαγγελίστρια», πρῶτο χρονολογικὰ ἀπὸ τὰ ἐκσυγχρονισμένα ὀρθόδοξα νεκροταφεῖα τῆς πόλης μας. Πρὶν τελειώσει ὁ 19ος αἰώνας ἄλλο ἓνα ἑλληνικὸ ὀρθόδοξο νεκροταφεῖο ἰδρύθηκε στὴ Θεσσαλονίκη, στὸ δυτικὸ τῆς χῶρο αὐτῆ τῆ φορά: τὸ ὀρθόδοξο ἑλληνικὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, ἰδρυμένο καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὴ Φιλόπτωχο Ἀδελφότητα σύμφωνα μὲ τὴ σύμβαση τῆς 26-4-1875, γιὰ νὰ ἐξυπηρετεῖ τὸν πληθυσμὸ τῶν δυτικῶν συνοικιῶν τῆς πόλης.

Ἔτσι βλέπομε νὰ ὑπάρχουν διαδοχικὰ κατὰ τὸ 19ο αἰώνα τέσσερα ὀρθόδοξα ἑλληνικά νεκροταφεῖα στὴ Θεσσαλονίκη: δύο—ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ—παλαιά, καὶ δύο—ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ—νέα, ποὺ ἰδρύθηκαν σὲ ἀντικατάσταση τῶν παλαιῶν, καὶ στοὺς ἴδιους σχεδὸν μὲ αὐτὰ χώρους. Καὶ γιὰ μὲν τὰ δύο παλαιὰ πιστοποιήθηκε ἡ ὑπαρξὴ τους μὲ ἀπόλυτα ἔγκυρο, νομίζω, τρόπο, σκιαγραφήθηκε κατὰ τὸ δυνατόν ἡ θέσις καὶ ἡ ἔκτασί τους, καὶ ἔγιναν μερικὲς εἰκασίαι γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴ λειτουργία τους.

Ὅσο γιὰ τὰ δύο νέα, μὲ τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ ἀξίζει ν' ἀσχοληθεῖ κανεὶς διὰ μακρῶν ἰδιαιτέρως¹. Ἀποτελοῦν ἀρχεῖα πραγματικὰ ποὺ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν κοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 19ου αἰώνα, ποὺ τόσο λίγα γι' αὐτὸν στοιχεῖα ἔχομε. Μᾶς δίνουν—πρὸ παντὸς τῆς Εὐαγγελίστριας—πληροφορίες γιὰ τὶς οἰκογένειαι, καὶ τὸν πληθυσμὸ γενικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, γιὰ τὶς προσωπικότητές της, γιὰ τὰ ἐπαγγέλματα καὶ τὶς χρηματικὲς ἀξίαι τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, γιὰ τὶς καλλιτεχνικὲς τάσεις καὶ τὴν αἰσθητικὴν γενικὰ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα στὴν πόλιν μας. Εἶναι λοιπὸν σημαντικὴ ἡ ἀξία τους ὅσο καὶ ἂν ἡ παρουσία τους αὐτὴ καθαυτὴ δὲν προξενεῖ εὐάρεστα συναισθήματα. Ἀξίζει λοιπὸν νὰ τὰ περιεργασθεῖ κανεὶς προσεκτικὰ καὶ ν' ἀκούσει τὴ διπλὴ τους γλῶσσα: αὐτὴ τῶν βιβλίων τους—ὅσα ἔχουν σωθεῖ—καὶ αὐτὴ ποὺ μᾶς μιλοῦν τὰ ἴδια τους τὰ μνημεῖα. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ λόγῳ καὶ γίνονται ἀντικείμενο μιᾶς χωριστῆς, σὲ συνέχεια μετὰ τὴν παρούσα, μελέτης.

Τάφοι σὲ ἐκκλησίες. Τὰ «ἐν ταῖς συνοικίαις» νεκροταφεῖα

Ἡ ἔρευνά μας ὁμως στὸ θέμα τῶν νεκροταφείων τοῦ 19ου αἰώνα, τῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς Εὐαγγελίστριας, δὲν τελειώνει μὲ τὴν ἐντόπιση καὶ σκιαγράφηση τῶν δύο παλαιότερων της, καθὼς καὶ μὲ τὰ ὅσα σχετικὰ μὲ τὴν Εὐαγγελίστρια καὶ Ἁγία Παρασκευὴ ἐξιστορήθηκαν ἐδῶ.

1. Ὅπως λέχθηκε καὶ προηγουμένως τὸ νεκροταφεῖο «Εὐαγγελίστρια» τῆς Θεσσαλονίκης ἀποτελεῖ τὸ θέμα χωριστῆς μελέτης ποὺ θ' ἀκολουθήσει τὴν παρούσα.

Πάνω στο θέμα νεκροταφεία πρέπει ν' αναφερθεί εδώ ή ιδιορρυθμία που, απέναντι στο δικό μας αιώνα, παρουσίαζε ο 19ος, καθώς και οί προηγούμενοί του αιώνες. Πρόκειται δηλ. για τις ταφές εκτός νεκροταφείων, που συνθηζόνταν στους προηγούμενους αιώνες και πού γίνονταν είτε σε αὐλές ἐκκλησιῶν, εἴτε στο ἐσωτερικό τους, εἴτε καί σε αὐλές σπιτιῶν ἀκόμη¹. Συνήθεια πολὺ παλιά, ἀπόλυτα ἐξακριβωμένη ἀπὸ τὰ εὐρήματα, πού ὡστόσο θὰ μᾶς ἀπασχολήσει μόνον ὅσον ἀφορᾷ στοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας καί εἰδικὰ στο 19ο αἰώνα μὲ τὸν ὁποῖο ἀσχολεῖται ἡ μελέτη αὐτή. Ὅτι ἡ συνήθεια διατηρήθηκε μέχρι τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰ. στίς ἑλληνικὲς κοινότητες εἶναι ἀπόλυτα ἐξακριβωμένο καί θὰ δοῦμε παρακάτω πῶς. Ὅτι διατηρήθηκε καί στὴ Θεσσαλονίκη, ἔχομε ἐπίσης παραδείγματα.

Ἄς δοῦμε ὅμως πρῶτα πρῶτα πῶς ξέρομε ὅτι ἡ συνήθεια τῶν ταφῶν ἐκτὸς νεκροταφείων ἐξακολουθοῦσε νὰ τηρεῖται καί στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα. Εἶδαμε προηγουμένως ὅτι στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις στὴν προσπάθειά της νὰ ἐξευρωπαϊσθεῖ θέσπισε νόμο σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἰδρύονταν νεκροταφεία νέου τύπου σὲ τόπους ἐγκεκριμένους ἀπὸ τὶς ὑγειονομικὲς ἀρχές, στὰ ὁποῖα καί μόνον ἐπιτρεπόταν εἰς τὸ ἐξῆς ἡ ταφή τῶν νεκρῶν, πλὴν ὀρισμένων περιπτώσεων πού ἐπιτρεπόταν ν' ἀποτελοῦν ἐξαίρεση. Τὸν ὀθωμανικὸ αὐτὸ νόμο ἔσπευσε ν' ἀνακοινώσει τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως σ' ὅλες τὶς ὀρθόδοξες ἑλληνικὲς μητροπόλεις, μὲ ὀρισμένες πατριαρχικὲς καί συνοδικὲς ἐγκυκλίους², χάρις στίς ὁποῖες πληροφοροῦμαστε πολὺ καλὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ συνήθεια τῆς ταφῆς ἐκτὸς νεκροταφείων καί τὴ διατήρησή της μέσα στο 19ο αἰώνα.

Μαθαίνομε πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ μάλλον βεβαιωνόμαστε, ὅτι στοὺς τάφους ἐκτὸς τῶν νεκροταφείων τῶν ἔξω τῆς πόλεως, δηλ. στοὺς τάφους μέσα σὲ αὐλές ἐκκλησιῶν, σὲ αὐλές σπιτιῶν, στο ἴδιο τὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἐκκλησιῶν ἀκόμη, θάβονταν ὄχι μόνον ἱερωμένοι ἀλλὰ καί λαϊκοί, καί μάλιστα ὅτι οἱ τάφοι αὐτοὶ ἀγοράζονταν, ἀποτελοῦσαν οἰκογενειακὴ ἰδιοκτησία καί μπορούσαν νὰ μεταπωληθοῦν, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται στίς μέρες μας μὲ τοὺς οἰκογενειακοὺς τάφους τῶν τωρινῶν νεκροταφείων, καί ὅπως γινόταν καί στοὺς ἀρχαίους καί τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους³. Παρ' ὄλ' αὐτὰ, παρόλο

1. Παράδειγμα ταφῆς σὲ αὐλές σπιτιῶν εἶναι ἡ μικρὴ ὁμάδα τάφων στὴν αὐλὴ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Μ. Μπότσαρη, πού ὑπῆρχε μέχρι περίπου τὸ 1950. Αὐτὸ μὸς τὸ βεβαίωσε ὁ κ. Μάρκος Δαλέσης, προϊστάμενος τοῦ νεκροταφείου «Εὐαγγελίστρια».

2. Ἰωάννου Σταυρίδου, Συλλογὴ πατριαρχικῶν καί συνοδικῶν ἐγκυκλιῶν... Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900.

3. Τὴ σχετικὴ πληροφορία τὴν ὀφείλομε στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές. Μιά ἀπ' αὐτῆς. ἡ ἐπιγραφή τοῦ 507 πού βρέθηκε στὰ 1969 στο ὑπὸ νεκροταφεῖο καί βρίσκεται στο

ὅτι δηλ. οἱ πληροφορίες αὐτὲς μᾶς δίνονται ἀπὸ τὴν πιὸ ἐγκυρη πηγὴ ποῦ θὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε, δὲν θὰ ἦταν αὐτὲς καὶ μόνον ἀρκετὲς γιὰ νὰ στη-
ξομε μὲ σιγουριά τὴν ἀποψη ὅτι: ἀφοῦ στὶς ὀρθόδοξες κοινότητες τῆς ὀθωμ.
ἐπικράτειας συνέβαιναν αὐτά, ἄρα καὶ στὴ Θεσσαλονίκη θὰ μπορούσε νὰ
συμβαίνει τὸ ἴδιο. Αὐτὴ τὴν εἰκασία δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ἐπιβεβαιώ-
σομε, ἂν δὲν μᾶς ὀδηγοῦσαν σ' αὐτὴν τὴν ἐπιβεβαίωσά τὰ ἴδια τὰ πράγματα.

Πράγματι, ἔχομε στὴ Θεσσαλονίκη εὐρήματα καὶ μνημεῖα ποῦ μᾶς
βεβαιώνουν ὅτι καὶ ἐδῶ ὑπῆρχε ἡ συνήθεια τῆς ἐκτὸς τῶν νεκροταφείων
ταφῆς. Στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς παλιὲς ἐκκλησίες μας βρέθηκαν κατὰ τὴ
διάρκεια ἐπισκευῶν τους στὸν ἐσωτερικὸ ἢ στὸν ἐξωτερικὸ τους χῶρο, τά-
φοι μεμνομένοι ἢ σὲ ὀμάδες ὀλόκληρες. Οἱ βυζαντινολόγοι μας ἔχουν
δημοσιεύσει ἐπιχειρηματὰ τὰ σχετικὰ μὲ τάφους ποῦ βρέθηκαν στὴν Παν.
Χαλκῆων, Ἄγιο Γεώργιο, Μονὴ Λατόμου, ναὸ Ταξιαρχῶν, Ἄχειροποίη-
το¹, Ἄγ. Σοφία. Οἱ τάφοι αὐτοὶ δὲν ἔχουν σχέση μόνον μὲ ταφῆς ἱερωμένων,
ὅπως συνηθίζοταν ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χριστιανικὰ χρόνια, ἀλλὰ καὶ μὲ τα-
φῆς λαϊκῶν. Τὸ πιὸ παλιὸ σωζόμενο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀπὸ τὰ
χρόνια τῆς τουρκοκρατίας εἶναι ὁ τάφος τοῦ Λουκᾶ Σπαντοῦνη μὲ χρονολο-
γία 1481², στὸν Ἄγ. Δημήτριον, καὶ τοῦ Ἰωάννου Ἀργυροπούλου³, στὸ
δάπεδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, χρονολογίας τοῦ 15ου αἰῶνα. Μιὰ νεό-
τερη ἐπιγραφή⁴ ἀπὸ τάφο, τοῦ 17ου αἰ. αὐτῆ, δὲν ξέρομε ποῦ ἀκριβῶς βρέθη-

¹ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, εἶναι καταχωρημένη μὲ τὸν ἀρ. 13 στὸ βιβλίον
τῶν Εὐθ. Τσιγαρίδα—Κάτιας Λοβέρδου—Τσιγαρίδα, δ.π., σ. 45.

1. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἄχειροποίητο ὁ Χρ. Γουγοῦσης, ποῦ παραβρέθηκε σὲ μιὰν
ἐπισκευὴ τῆς, γράφει στὸ «Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιον ὁ Γόρδιος Δεσμός», 1915, σ. 230,
ὅτι ἐξωτερικὰ τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοῖχου τῆς βρέθηκαν—τρία στρώματα στὸ βόρειον
καὶ δύο στὸ νότιον—πολλὲς ταφῆς.

2. Α. Ξυγγόπουλος, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἄγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 1946, σ.
28-29.

3. Ἡ ἐνεπίγραφος ἐπιτύμβια πλάκα του βρέθηκε στὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἄγ. Σο-
φίας. Δὲν μπορούμε νὰ εἰμαστε σίγουροι ὅτι ὁ τάφος ἦταν ἀκριβῶς ἐκεῖ. Ἡ πλάκα βρι-
σκεται τῶρα στὸ μουσεῖο τῆς Ροτόνας. Ἔχει τὸν ἀρ. 54 στὸ βιβλίον τῶν Εὐθ. Τσιγα-
ρίδα—Κάτιας Λοβέρδου—Τσιγαρίδα, δ.π., σ. 82. Εἶναι πιθανὸ ν' ἀνήκει
ἡ πλάκα στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ., μιὰ ποῦ στὴν καταγραφή τῶν χριστιανῶν τῆς Θεσσαλο-
νίκης, τοῦ ἀ' τετάρτου τοῦ 16ου αἰ., ποῦ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴ Βουλγαρικὴ Ἀκαδημία Γραμμα-
τῶν, ἀναφέρεται ἕνας Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος (Βασ. Δημητριάδης, Ὁ Kanunnâ-
me καὶ οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης ἔρωσά 1525, «Μακεδονικά» 19, 1979,
342). Τὸ ὅτι θάρτηκε στὴν Ἄγ. Σοφία, ἐνῶ ἀναφέρεται ὅτι ἀνήκει στὴν ἐνορία τῆς Ἄχει-
ροποίητου, νομίζω πὼς εὐκόλα ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ Ἄχειροποίητος εἶχε γίνῃ ἡδὴ τζαμί
ἀπὸ τὸν 15ο αἰ.

4. Βρίσκεται καὶ αὐτὴ στὸ μουσεῖο τῆς Ροτόνας καὶ εἶναι καταχωρημένη στὸν παρα-
πάνω κατάλογο μὲ τὸν ἀρ. 58.

κε, γι' αυτό δὲν μπορούμε νὰ τὴν κατατάξουμε μὲ σιγουριά στοὺς τάφους τοῦ εἴδους γιὰ τὸ ὅποιο ὁ λόγος.

Τὸ πῶς νέο πρᾶδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας εἶναι οἱ τάφοι ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Μονῆς Βλατάδων. Εἶναι τάφοι καὶ ἱερωμένων καὶ λαϊκῶν μὲ χρονολογίες τοῦ 19ου αἰώνα. Πολλὲς φορὲς αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ τάφοι (δηλ. οἱ ἐκτὸς τῶν κυρίως νεκροταφείων ποὺ βρίσκονταν ἐκτὸς τῶν τειχῶν), ὄντας πολλοὶ μαζί, δημιουργοῦσαν τὴν εἰκόνα ἐνὸς μικροσκοπικοῦ νεκροταφείου· ἐνὸς συνοικιακοῦ νεκροταφείου, θὰ λέγαμε. "Ἄν σκεφθεῖ κανεὶς πόσες περιπέτειες πέρασε ἡ Θεσσαλονίκη, πόσες ταρaxes, πόσες σφαγὲς ἐγίναν σ' αὐτήν, θὰ δεῖ πῶς ἦταν αὐτὸς ἕνας πρόσθετος λόγος νὰ θάβονται οἱ πολῖτες μέσα στὶς ἴδιες τοὺς τὶς συνοικίες.

"Ἐνα πρόσφατα σχετικὰ ἀποκαλυμμένο ταφικὸ συγκρότημα ἦταν αὐτὸ ποὺ βρέθηκε στὴ Μονὴ Βλατάδων καὶ ἔπιανε ὅλο τὸ χῶρο ἀνάμεσα στὸ καθολικὸ καὶ στὴ βιβλιοθήκη Μισιρλόγλου. Ἀποκαλύφθηκε ἀνάμεσα στὰ 1935-38¹. "Ἄν προσθέσουμε καὶ τοὺς τάφους ποὺ στὸ διάστημα αὐτῶν τῶν μηνῶν τοῦ 1981-82 ἀνασκάβονται ἔξω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Βυζαντινῆς Ἐφορείας, θὰ δοῦμε ὅτι πρόκειται πρᾶγματι γιὰ ἕνα ὁλόκληρο νεκροταφεῖο.

Γιὰ τέτοιου εἴδους συνοικιακὰ νεκροταφεῖα μιλοῦν καὶ οἱ ὀθωμανικοὶ νόμοι τοῦ 19ου αἰ., ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως καὶ τοὺς ὁποίους οἱ πατριάρχες τῆς ὀρθόδοξης ἐλληνικῆς ἐκκλησίας κοινοποίησαν στὶς μητροπόλεις τῶν ὀρθόδοξων ἐλληνικῶν κοινοτήτων².

"Ὅπως εἶδαμε, ὁ ἐνταφιασμὸς αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀπαγορεύτηκε σὲ ὅλες γενικὰ τὶς κοινότητες τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας, μὲ τὴ σχετικὴ νομοθεσία τῶν μέσων περίπου τοῦ 19ου αἰώνα. "Ἄν ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει καὶ στὴ Θεσσαλονίκη καὶ μέχρι τὰ τέλη του, αὐτὸ ἔγινε ἐπειδὴ ἡ ἐγκύκλιος ποὺ ἔστειλε ὁ πατριάρχης Γρηγόριος, στὰ 1868, στὶς ὀρθόδοξες ἐλληνικὲς μητροπόλεις, μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ σχετικοῦ ὀθωμανικοῦ νόμου, ἐξαιροῦσε ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση: α) Τοὺς πνευματικοὺς ἀρχηγοὺς (ἐννοοῦσε κυρίως τοὺς θρησκευτικοὺς) ποὺ ἐπιτρεπόταν νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ θάβονται «ἐν ταῖς ἰδίαις αὐτῶν ἐκκλησιαίς καὶ μοναστηρίοις», β) ὅσες οἰκογένειες «ἐτυχον ἀνέκαθεν νὰ ἔχωσιν ἰδίους τάφους ἐπὶ τῷ ὄρω μόντοι, ὅπως, λαμβάνον-

1. Ἡ πληροφορία γιὰ τοὺς τάφους τοῦ 1935-38 μοῦ δόθηκε ἀπὸ τὸν πανοσιολογίστατο Γεννάδιο Διακάκη. Ὅσο γιὰ τοὺς τάφους τοῦ 1981 ποὺ ἀκόμη ἀποκαλύπτονται, δὲν μπορεῖ τίποτε ἐπὶ πλέον νὰ λεχθεῖ, πρὶν ἢ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ὡς ἡ μόνη ἀρμόδια, κάνει τὶς ἀνακοινώσεις τῆς.

2. I. Σταυρίδου, δ.π., 167 κ.έ. «περὶ τῶν ἐν ταῖς συνοικίαις νεκροταφείων καὶ ἐν τοῖς περιβάλλοις τῶν ἐκκλησιῶν ἐνταφιασμοῦ τῶν νεκρῶν».

τες πρῶτον τὴν ἄδειαν παρὰ τῆς Κυβερνήσεως ἐπισημῶς θάπτωσιν αὐτοὺς ἐν τοῖς ἰδίῳις αὐτῶν τάφοις, καθόσον ἀπαγορεύεται τοῦντεῦθεν ἵνα πωλῶνται ἢ ἀγοράζωνται ἐντὸς τῆς πόλεως τοιοῦτοι ἐν τοῖς περιβάλοις τῶν ἐκκλησιῶν, ἔτι δὲ καὶ ἐπὶ τῷ ὄρφ ὅπως κλείωσιν αὐτοὺς καλῶς διὰ λίθου καὶ πλίνθων εἰς βαθμὸν τοῦ νὰ μὴ εἰσέρχεται ἀήρ...»¹.

Αὐτὲς ἦταν οἱ περιπτώσεις ποὺ ἐπιτρεπόταν νὰ ἐξακολουθήσει νὰ γίνεταί ἐνταφιασμὸς αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἡ πρώτη περίπτωση ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει καὶ στὸν 20ὸ αἰῶνα: οἱ ἱερωμένοι θάβονται συνήθως στὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια τους. Παράδειγμα ὁ τάφος τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιου στὴν αὐλὴ τῆς μητρόπολης. Ἐξαίρεση ἐπίσης γίνεται καὶ γιὰ λαϊκοὺς προκειμένου γιὰ πρόσωπα ποὺ εἶναι δωρητὲς σὲ κάποια ἐκκλησία ἢ μοναστήρι, ὅπως λ.χ. στὴ Μονὴ Βλατάδων, κοντὰ στοὺς τάφους τοῦ 19ου αἰῶνα ὑπάρχουν καὶ τάφοι τοῦ 20οῦ ποὺ δὲν ἔχουν θαμμένους κληρικούς, ἀλλὰ λαϊκοὺς, ἄνδρες καὶ γυναῖκες².

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα ποὺ εἶδαμε νὰ μᾶς πληροφοροῦν σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ ἐνταφιασμοῦ, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα τέτοιων τάφων τοῦ 19ου αἰῶνα ποὺ ὑπάρχουν ἀκόμη στὴ Θεσσαλονίκη, ἔχομε καὶ ἄλλες μαρτυρίες γραπτὲς καὶ προφορικὲς γιὰ ἐπιβεβαίωση τοῦ πράγματος.

Ἄπὸ τὶς γραπτὲς ἀναφέρω αὐτὴν τοῦ L. Abastado ποὺ διηγεῖται σ' ἓνα βιβλίο του³, ὅτι μποροῦσε νὰ δεῖ κανεὶς ἀκόμη στὶς μέρες του τοὺς τάφους τῶν προξένων Γαλλίας καὶ Γερμανίας στὴν αὐλὴ τῆς μητρόπολης τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ σημερινὸ δηλ. ναὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ.

Ἄπὸ τὶς προφορικὲς μαρτυρίες, ἡ πιὸ κοντινὴ χρονικὰ καὶ ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἄτομο μορφωμένο καὶ ἀξιόπιστο, εἶναι αὐτὴ τῆς κ. Χριστίνας Γιαννοῦλη-Νεχαμᾶ, ποὺ ἀπὸ τοὺς γονεῖς της ἔχει ἀκούσει πὼς ὁ παππούς της Τουσλαντζής-Γιαννοῦλης εἶχε ταφεῖ στὸν Ἅγιον Ἀθανάσιο. Ἄπὸ τὴ γαγιά της Ἑλένη Γιαννοῦλη, ποὺ πέθανε στὰ 1926 σὲ ἡλικία μεγαλύτερη

1. I. Σταυρίδου, Συλλογὴ πατριαρχικῶν ἐγκυκλίων, σ. 168.

2. Ὅπως λ.χ. ὁ τάφος τῆς Ζωῆς Μισοπούλου μὲ χρονολογία 1944 καὶ ἡ ταφόπετρα τῆς Σταυρούλας Σαβράκη, μὲ χρονολογία θανάτου 1938, πίσω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς.

3. La perle de l'Egée Salonique, ce qu'elle fut, σ. 52.

Πρόκειται γιὰ τοὺς Moulin καὶ Abbott, ποὺ θανατώθηκαν ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ὄχλο τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1876. Σήμερα ὁ τάφος τοῦ Ἑδμόνδου Abbott βρίσκεται στὸν οἰκογενειακὸ τάφο τῶν Abbott στὸ νεκροταφεῖο «Εὐαγγελίστρια» ἐμπρὸς καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία.

Γιὰ τὸν Moulin γράφει ὁ Ἄπ. Βακαλόπουλος στὸ ἄρθρο του, Τὰ δραματικὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1876, «Μακεδονικά» 2(1941-52) 226, ὅτι ὁ νεκρὸς του μετὰ τὴν κηδεῖα μεταφέρθηκε στὴ γαλλικὴ ναυαρχίδα.

τῶν 80 ἐτῶν, ἄκουσε ὅτι ἡ ἴδια «βαφτίστηκε, παντρεύτηκε, καὶ εἶχε θαμμένους τοὺς προγόνους της, στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου». Αὐτὴ ἡ πληροφορία εἶναι νομίζω σημαντικὴ. Ἄν σκεφθοῦμε ὅτι ἡ Ἑλένη Γιαννούλη πέθανε στὰ 1926 σὲ ἡλικία μεγαλύτερη τῶν 80 ἐτῶν, θὰ βροῦμε ὅτι γεννήθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1850. Εἶναι δηλ. πρόσωπο ποῦ γεννήθηκε στὴν καρδιά τοῦ αἰῶνα ποῦ ἐρευνοῦμε, καὶ ἔζησε τὰ περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς του μέσα σ' αὐτόν. Ἡ μαρτυρία της διατηρημένη στὴ μνήμη τῆς ἐγγονῆς της κ. Χριστίνας Νεχαμᾶ, τὸ γένος Γιαννούλη, ἔχομε κάθε λόγο νὰ εἶμαστε βέβαιοι πὼς ἔφθασε σ' ἐμᾶς ἀναλλοίωτη. Ὅπως εἰπώθηκε παραπάνω, αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ ταφές δὲν γίνονται σήμερα, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ πρόσωπα ποῦ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἐκκλησία.

Ἀπὸ τὰ δύο μεγάλα νεκροταφεῖα τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ. ἡ μὲν Ἁγία Παρασκευὴ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι σὲ λειτουργία—ἂν καὶ ἔχει ἤδη διαμορφωθεῖ πρὸ ἔξω ἀκόμη ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ χῶρος γιὰ τὸ νέο δυτικὸ της νεκροταφεῖο—ἐνῶ στὴν Εὐαγγελίστρια ἰσχύει ἓνα εἰδικὸ καθεστῶς. Γίνονται δηλ. ἀκόμη ταφές, ἀλλὰ μόνον στοὺς οἰκογενειακοὺς τάφους, καὶ συγχρόνως γίνονται ἀπὸ τὸ Δῆμο Θεσσαλονίκης προσπάθεια νὰ βρεθεῖ τρόπος, ὥστε νὰ σταματήσουν καὶ αὐτές, ὥστε τὸ νεκροταφεῖο νὰ διαλυθεῖ, μιὰ ποῦ δὲν εἶναι πιὰ τὸ νεκροταφεῖο τὸ ἐκτὸς τῆς πόλεως, ποῦ ἦταν ὅταν ἰδρύθηκε στὰ 1875, ἀλλὰ βρίσκεται ἐνσωματωμένο σὲ πυκνοκατοικημένη περιοχὴ. Εὐτυχῶς ὅτι χάρις στὴν ἰδιορρυθμία ποῦ παρουσιάζουν ἀπὸ νομικὴ ἄποψη οἱ οἰκογενειακοὶ τάφοι, ἡ Εὐαγγελίστρια ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει. Εὐχῆς ἔργο θὰ ἦταν νὰ τῆς δοθεῖ «χάρις» καὶ νὰ ἐξακολουθήσει νὰ ζεῖ μέσα στὴν καρδιά τῆς Θεσσαλονίκης, μεγάλη εἰκονογραφημένη σελίδα τῆς Ἱστορίας της.

RÉSUMÉ

E f i K a k o u l i d o u, Les cimetières orthodoxes grecs de Thessalonique du 19ème siècle.

Les cimetières orthodoxes grecs de Thessalonique étaient pendant l'occupation turque, et jusqu'au dernier quart du 19ème siècle, du ressort de l'église et de la communauté grecque.

Nous supposons qu'ils étaient situés un peu en dehors de l'enceinte de la ville, les uns à l'est, les autres à l'ouest des murs, et faisaient plus ou moins suite aux précédents cimetières chrétiens orthodoxes.

Nous n'avions pourtant pas jusqu'au présent d'éléments positifs qui permettent de les situer avec précision, contrairement au cas des cimetières paléochrétiens que, dès 1898, les fouilles de Doitte-Perdrizet-Guypers avaient permis de localiser (plan 1).

Quelques documents des archives de la société «*Φιλόπτωχος Ἀδελφότης Ἀνδρῶν*», des archives de l'archevêché de Thessalonique, ont fourni les éléments qui attestent l'existence et précisent l'emplacement de deux cimetières l'un à l'est et l'autre à l'ouest qui étaient en activité pendant le 19ème siècle, avant la création du cimetière «*Evangelistria*».

Pendant la 2ème moitié du 19ème siècle le gouvernement ottoman a décidé—par des lois spéciales sur les cimetières—la création des cimetières dont l'activité serait régie par certains réglemens fixés par l'état. Ces nouvelles lois ont été communiquées à tous les archevêchés orthodoxes de la domination ottomane, par des encycliques du patriarcat.

C'est ainsi qu'à Thessalonique aussi ont été créés des cimetières «réguliers»: le cimetière orthodoxe grec «*Evangelistria*» (1875) situé en dehors l'enceinte à l'est, et le cimetière «*Sainte Paraskevi*» (vers la fin du 19ème siècle) en dehors de l'enceinte à l'ouest.

Ils ont été fondés tous les deux, par la société «*Φιλόπτωχος Ἀδελφότης*», sur ordre de la communauté grecque.

Cependant, outre ces quatre cimetières, il y avait aussi un autre type d'inhumation, dans la ville même, qui existait encore au 19ème siècle: c'est-à-dire des tombes soit regroupées soit isolées dans des cours d'églises ou de monastères, ou même dans des cours de maisons.

Ce mode d'inhumation a été interdit par les nouvelles lois ottomanes sur les cimetières.

Seuls quelques cas n'étaient pas soumis à cette interdiction.

De nos jours ce mode d'inhumation n'est plus appliqué que pour les hommes d'église.